

μικροφιλολογικά

περιοδική έκδοση * τεύχος 40 * φθινόπωρο 2016

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

~ ΦΑΝΗΣ Ι. ΚΑΚΡΙΑΔΗΣ, Οι Τραγουδιστές με το παγκάκι – και μια απορία [3] ~ ΣΩΤΗΡΗΣ ΤΣΕΛΙΚΑΣ, Στοιχεία για τον ποιητή Γεώργιο Εξαρχόπουλο [6] ~ Π. Θ. ΓΕΡΟΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, Ένας άγνωστος αφορισμός της Πάπισσας Ιωάννας [11]. Ένα άγνωστο κείμενο του Γ. Σεφέρη για τον L. Durrell [45] ~ Ν. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, Μία επιστολή του Λίνου Πολίτη για τον Βαρδιάνο στα σπόρκα [13] ~ ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΙΩΑΝΝΟΥ, Ένα αθησαύριστο ποίημα του Β. Μιχαηλίδη [15] ~ ΛΑΜΠΡΟΣ ΒΑΡΕΛΑΣ, Άγνωστα και αθησαύριστα κείμενα του Μιχαήλ Μητσάκη [16] ~ ΛΙΖΥ ΤΣΙΡΙΜΩΚΟΥ, Είς αθηναίος λεξιθήρας [21] ~ ΜΙΧΑΗΛΑ ΚΑΡΑΜΠΙΝΗ-ΙΑΤΡΟΥ, Μια αθησαύριστη επιστολή του Κ. Π. Καβάφη στον Γιώργο Κοτζιούλα [23]. Ταυτίσεις καβαφικών σημειωμάτων στην Αλεξανδρινή Τέχνη [29]. Μια αθησαύριστη ανώνυμη βιβλιοκριτική για τα ποιήματα του Σεφέρη [49] ~ ΚΩΣΤΑΣ ΚΟΤΖΙΟΥΛΑΣ, Γιώργος Κοτζιούλας και Κ. Π. Καβάφης Μια παράξενη σχέση [25] ~ ΧΡ. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, Δυο γραμμές για τον Καβάφη από την εύθυμη πλευρά [31] ~ ΛΕΥΤΕΡΗΣ ΠΑΠΑΛΕΟΝΤΙΟΥ, Αλληλογραφία του Κ. Προυσή με τον Α. Σικελιανό [32] ~ ΚΩΣΤΑΣ Γ. ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ, «Πρωτομαγιά». Ένα αθησαύριστο ποίημα της Γαλάτειας Καζαντζάκη [37] ~ ΝΙΚΟΣ ΣΑΡΑΝΤΑΚΟΣ, Δύο επιστολές του Ν. Λαπαθιώτη στον Γ. Μυλωνγιάννη και ένα απλό παιδί [40] ~ ΕΛΕΝΗ ΠΑΡΙΣΙΑΔΟΥ, Συμπληρώνοντας μια επιστολή του Κ. Ουράνη προς τον Π. Χάρη [43] ~ Κ. Γ. ΠΙΑΓΚΟΥΛΛΗΣ, Σχολιάζοντας το «Κλαίω, γρουσή μου» [49] ~ ΘΕΟΔΟΣΗΣ ΠΥΛΑΡΙΝΟΣ, «Δεν ήξερα ότι η Κύπρο έχει τόσο αξιόλογη ποιήτρια». Μία επιστολή του Αντώνη Μυστακίδη στην Πίτσα Γαλάζη [52] ~ ΜΑΡΙΟΣ-ΚΥΠΑΡΙΣΣΗΣ ΜΩΡΟΣ, Μια πορτογαλίδα μοναχή στην Εποχή των Ισχνών Αγελάδων: με αφορμή ένα «υστερόγραφο» του Ντίνου Χριστιανόπουλου [55] ~ Μικρά φιλολογικά, προσθήκες, διορθώσεις: Μια επιστολή του Κ. Μόντη προς τον Αιμ. Χουρμούζιο [58]. Επιβιώσεις της «Ανεράδας» [58]. Ο Κίμων Ε. Μαραγκός και το άφαντο *Maalésh* [59]. Αλιθέρσης και Γρίβας [59]. ~ ΜΥΡΙΑΝΘΗ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ, Η γνωριμία μου με τον ποιητή Γιώργο Φάνο [60]. Ποιήματα του Γιάννη Μηναδάκη για την Κύπρο [60]. ~ ΚΩΣΤΑΣ ΠΑΠΑΠΑΝΑΓΙΔΗΣ, Μια γλωσσολογική αναδίφηση για το ρήμα «παουρίζω» [61] ~ Σάββας Παύλου (1951-2016) [61] ~ Α. Κ. Η., Α. Κ. ΤΟΦΑΛΛΟΣ, ΣΩΤΗΡΗΣ Π. ΒΑΡΝΑΒΑΣ, Ποιήματα στο κυπριακό ιδίωμα [62] ~ ΜΑΗΜΟΥD SERSAWI, Χίλιες καλημέρες, Yarmouk, μτφρ. NABEEL IBRAHEEM [64]

μικροφιλολογικά

περιοδική έκδοση * τεύχος 40 * φθινόπωρο 2016

Κυκλοφορεί δύο φορές τον χρόνο (άνοιξη - φθινόπωρο)

Ιδρυτική επιτροπή: Φοίβος Σταυρίδης (1938-2012), Σάββας Παύλου (1951-2016),
Λευτέρης Παπαλεοντίου

Υπεύθυνος έκδοσης: Λευτέρης Παπαλεοντίου

Συντακτική επιτροπή: Σπύρος Αρμოსτής, Λάμπρος Βαρελάς, Κυριάκος Ιωάννου,
Δημήτρης Κόκορης, Λευτέρης Παπαλεοντίου

Εκτύπωση: Τυπογραφεία Στέλιου Λειβαδιώτη Ατδ, Τ.Θ. 29128, 1621 Λευκωσία
(τηλ. 22347359, 22438968, τηλεομοίτυπο 22435698)

Συνεργασία, αλληλογραφία και συνδρομές να αποστέλλονται στον υπεύθυνο της
έκδοσης (Λευτέρης Παπαλεοντίου, Τ.Θ. 14210, 2155 Λευκωσία. Τηλέφωνο: 00357
22338827· e-mail: papaleontioul@gmail.com)

Προτεραιότητα δίνεται σε κείμενα περιορισμένης έκτασης. Παρακαλούμε τους
συνεργάτες μας να μας στέλλουν ευσύνοπτα κείμενα, με ελάχιστες υποσημειώσεις.
Επώνυμες επιστολές δεν δημοσιεύονται παρά μόνο στην ηλεκτρονική σελίδα του
περιοδικού (<http://microphilologica.blogspot.com>). Απαντητικά σημειώματα θα πρέπει
να αναφέρονται σε φιλολογικά θέματα.

Όσοι ενδιαφέρονται μπορούν να καταθέτουν τη συνδρομή τους στους παρακάτω
λογαριασμούς: Ελλάδα, Τράπεζα Πειραιώς, αρ. 6553-101874-592, IBAN GR 0171
5530 0065 5310 1874 592. Κύπρος, Τράπεζα Κύπρου, αρ. 0186-00-000522, IBAN
CY 6000 2001 8600 0000 0000 0522 00

Τιμή τεύχους (με Παράρτημα): 6 €

Συνδρομή για δύο χρόνια (4+4 τεύχη): 20 €

Διεθνής Βιβλιογραφικός Αριθμός Σειράς: ISSN 1450-0132

ΧΟΡΗΓΟΣ:

Πολιτιστικές Υπηρεσίες του Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού

Ο χορηγός δεν ευθύνεται για το περιεχόμενο των δημοσιευμάτων ούτε ασπάζεται αναγκαστικά τις απόψεις της συντακτικής επιτροπής.

Οι Τραγουδιστές με το παγκάκι – και μια απορία

Χαιρετισμός στον Κωνσταντίνο Γιαγκουλλάη

Ήταν το καλοκαίρι του 1981, όταν η Επιτροπή για τη λαϊκή ποίηση της Διεθνούς Ένωσης Λαογραφικών Σπουδών (S.I.E.F) συναντήθηκε στη Φλάντρα με θέμα τους Τραγουδιστές με το παγκάκι (Bänkelsänger). Είχα τότε δημοσιεύσει στην εφημερίδα Βήμα (6.8.81) μιαν επιφυλλίδα γι' αυτούς τους λαϊκούς βάρδους, που από τον 17^ο ως και τον 19^ο αιώνα τριγύριζαν στα πανηγύρια της Μεσευρώπης.¹

Η επιφυλλίδα αναδημοσιεύτηκε στην εφημερίδα της Λευκωσίας Ανεξάρτητος (31.8.81), και σε λίγες μέρες η Μορφωτική Υπηρεσία του Υπουργείου Παιδείας της Κύπρου μού ζήτησε να της στείλω τα πρακτικά της Συνάντησης. Το σχετικό έγγραφο είχε υπογράψει ο Δρ. Κωνσταντίνος Γ. Γιαγκουλλάης, βαθύς γνώστης και ακούραστος μελετητής της τέχνης των ποιητάρηδων, και όχι μόνο! Τα πρακτικά δεν εδημοσιεύτηκαν, και η συμμετοχή μου στις συναντήσεις της Επιτροπής ατόνησε· όμως το ενδιαφέρον για τους λαϊκούς τραγουδιστές διατηρήθηκε, και αν ύστερα από τόσα χρόνια ξαναγυρίζω στο θέμα, είναι για να τεκμηριώσω και να συμπληρώσω όσα είχα τότε υποστηρίξει.

Οι Τραγουδιστές με το παγκάκι ήταν επαγγελματίες. Ταξίδευαν από τόπο σε τόπο παρουσιάζοντας και πουλώντας στις λαϊκές συγκεντρώσεις – πλατείες, παζάρια, πανηγύρια κτό.– αφηγηματικά τραγούδια συνθεμένα από τους ίδιους και τυπωμένα σε μονόφυλλα ή φυλλάδες. Χαρακτηριστικός ήταν ο τρόπος της παρουσίασης. Ανεβασμένος σ' έναν χαμηλό ξύλινο πάγκο, ο τραγουδιστής τραγουδούσε,² και συνάμα μ' ένα ραβδί έδειχνε, ζωγραφισμένα σε αναρτημένη οθόνη, διαδοχικά, τα πρόσωπα και τα γεγονότα της αφήγησης.³ Όσο για το περιεχόμενο των τραγουδιών, μπορούσε να είναι ιστορικό ή θρησκευτικό· όμως τις περισσότερες φορές αφορούσε πρόσφατα σημαδιακά περιστατικά: φυσικές καταστροφές, εγκλήματα, άτυχους έρωτες, απαγωγές, ναυάγια, επιδημίες κτό. – όλα «θεαματικά», κατάλληλα να γίνουν τραγούδι και να συγκινήσουν τα πλήθη.

Ένα ένα τα παραπάνω στοιχεία είναι τα περισσότερα ανθρωπολογικά, ας τα πούμε, συνηθισμένα στον κόσμον όλο, φυσικά και στον τόπο μας, όπου πλανόδιοι επαγγελματίες τραγουδιστές είναι γνωστοί τόσο από τα αρχαία όσο και από τα βυζαντινά και τα νεότερα χρόνια. Οι τόποι και οι ευκαιρίες όπου ασκούσαν την τέχνη τους, η συνθετική τους ικανότητα και τεχνική, το τραγούδι τους ως βιοπορισμός, η θεματική τους και η κατά κάποιον τρόπο «δημοσιογραφική» λειτουργία τους⁴ ελάχιστα διαφέρουν από εποχή σε εποχή και από λαό σε λαό.

Όπως θα το περιμέναμε, το επάγγελμά τους ανθούσε περισσότερο σε εποχές όπου οι επικοινωνίες ήταν αργές και η χρήση της γραφής περιορισμένη. Νά όμως που η διάδοση της τυπογραφίας άνοιξε νέους δρόμους για την οικονομική εκμετάλλευση των τραγουδιών, που πια ο συνθέτης και τραγουδιστής μπορούσε να τα τυπώσει και να πουλήσει πολλά τους αντίγραφα στο κοινό του.⁵

Οι ομοιότητες ανάμεσα στους Τραγουδιστές με το παγκάκι και τους έλληνες ομότεχούς τους λαϊκούς τραγουδιστές – ποιητάρηδες να τους πούμε, τιμώντας την κυπριακή ποιηταροσύνη – είναι τόσο πολλές, ώστε εντύπωση προκαλεί η μία και μόνη σημαντική διαφορά που υπάρχει· και δεν εννοούμε βέβαια το πα-

γκάκι,⁶ αλλά την παράλληλη με το τραγούδι εικονογραφική παρουσίαση της υπόθεσης. Μαρτυρίες για έλληνες τραγουδιστές που να έχουν αναρτήσει την ώρα που τραγουδούν και να δείχνουν εικόνες σχετικές με το θέμα του τραγουδιού τους δεν μας είναι γνωστές.⁷

Παράξενο, γιατί λαϊκές εικονογραφίες σημαδιακών προσώπων και γεγονότων ήταν από παλιά συνηθισμένες στους ελληνικούς τόπους. Ο Παναγιώτης Ζωγράφος, παράδειγμα, που με την καθοδήγηση του Μακρυγιάννη ζωγράφισε το *Η πτώσις Μεσολογγίου*, το *Ναυμαχία των τριών συμμάχων κ.ά.*, ο Θεόφιλος που ζωγράφισε το *Η δολοφονία του πρωθυπουργού Δηληγιάννη*, το *Η τρικυμία και το καταποντισθέν Ατιμόπλοιο*, το *Η Ερωτευμένη Απελπισθείσα* και άλλα παρόμοια, εύκολα θα μπορούσαν να είχαν συνεργαστεί με κρητικούς ριμαδόρους και κύπριους ποιητάρηδες. Ακόμα και σήμερα, άλλωστε, επαγγελματίες λαϊκοί ζωγράφοι ζωγραφίζουν και στήνουν στην είσοδο των κινηματογράφων μεγάλες οθόνες με πρόσωπα και σκηνές από τις ταινίες που παίζονται.⁸

Ρητές μαρτυρίες για πλανόδιους τραγουδιστές που να συνθέτουν, να τυπώνουν και να πουλούν τα τραγούδια τους υπάρχουν άφθονες από την Κρήτη και την Κύπρο. Παρόμοιες, αλλά σε μικρότερη κλίμακα, ποιητάρικες ρίμες είναι γνωστές και από άλλους τόπους: από την Κάρπαθο, παράδειγμα, και τη Ρόδο, από την Ικαρία, τη Μυτιλήνη, τη Μύκονο, τη Ζάκυνθο, τη Λευκάδα, τη Σμύρνη και τα παράλια της Μικρασίας, που είχαν στενή επαφή με τα νησιά.⁹ Λαϊκοί ποιητές και τραγουδιστές υπήρξαν βέβαια λίγο πολύ παντού.¹⁰ όμως δεν γίνεται να μην προσέξουμε ότι στην ολοκληρωμένη του μορφή το φαινόμενο που μελετούμε εντοπίζεται σε τόπους θαλασσινούς, όπου αιώνες κυριάρχησαν οι Φράγχοι: και δεν απορούμε.

Δεν απορούμε, γιατί αποτελεί αναγνωρισμένη αλήθεια ότι οι ελληνικοί τόποι που δέχτηκαν από νωρίς και για μεγάλο διάστημα την επίδραση των Φράγκων ανέπτυξαν έναν ξεχωριστό, πιο εξελιγμένο, «αναγεννησιακό» πολιτισμό.¹¹ και είναι το ίδιο αναμφισβήτητο ότι η δυτική επίδραση στάθηκε ιδιαίτερα αισθητή στην ποίηση, όπου κιόλας από τον 14^ο αιώνα υιοθετήθηκε από την Ιταλία η ομοιοκαταληξία (*rima*), το κυρίαρχο στιχουργικό χαρακτηριστικό που και ονομάτισε τα διηγηματικά τραγούδια, τις ρίμες, ριμάδες και ριμάτες των ριμαδόρων.¹² Αν τέλος δεχτούμε ότι και ο βασικός τραγουδιστικός σκοπός, που με παραλλαγές του τραγουδιούνται οι κάθε λογής ρίμες, μεταδόθηκε στην Κρήτη και τα νησιά από την Κύπρο, όπου τον είχαν κάνει γνωστό, κιόλας από τις αρχές του 15^{ου} αιώνα, οι Φράγχοι των Λουζινιάν,¹³ τότε έχουμε κάθε λόγο ν' αναρωτηθούμε πώς συμβαίνει να μην υιοθέτησαν οι ποιητάρηδες, μαζί με όλα τ' άλλα, και τη συνήθεια να τραγουδούν δείχνοντας παράλληλα τις σχετικές εικόνες.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για την εξάπλωση και τις παλαιότερες ρίζες του φαινομένου, θεμελιακή είναι η μελέτη του R. W. Brednich «Zur Vorgeschichte des Bänkelsangs», *Jahrb. des Österreichischen Volksliedwerkes* 21 (1972) 78-92.

2. Μουσική συνοδεία, όταν υπήρχε, ήταν καλοδεχούμενη αλλά όχι απαραίτητη.

3. Ιδιότυπη αλλά χαρακτηριστική είναι η περιγραφή του Denis Diderot στο *Ο ανειμίος του Ραμώ*, μτφρ. Σ. Τσακίρη. Αθήνα, Καστανιώτης, 1990: ... την άλλη σκεφτόμουν να βάλω να μου ζωγραφίσουν κανένα σανίδι, απ' αυτά που καρφώνουν σ' ένα ξύλο και τα στήνουν στα σταυροδρόμια, κι εγώ να στέκομαι δίπλα του και να φωνάζω: «Νά η πόλη που γεννήθηκα. Εδώ τον βλέπετε ν' απο-

χαϊρετά τον πατέρα του το φαρμακοποιό. Τώρα φτάνει στην πρωτεύουσα και ψάχνει να βρει το σπίτι του θείου του. Εδώ παρακαλάει το θείο του γονατιστός, κι εκείνος τον διώχνει...».

4. Στη Μεσευρώπη οι Τραγουδιστές με το παγκάκι συγγενεύουν ή και ταυτίζονται με τους «εφημεριδικούς» τραγουδιστές (Zeitungssänger)· βλ. Brednich, ό.π. σ. 81 κ.ε. Παρόμοια, ένας κύπριος ποιητάρης παροτρύνει τους ακροατές του: 'Πόναν βιβλίο πάρετε, αν θέλετε, 'πό μέναν / να βλέπετε τί γίνεται στην Κύπρον καθημέρα· βλ. Κ. Γιαγκουλλής, *Οι ποιητάρηδες της Κύπρου*, δ.δ. Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπ. Θεσσαλονίκης, 1976, σ. 35.

5. Πριν από αυτό, κανόνα αποτελούσε η χειρόγραφη καταγραφή των τραγουδιών για την προσωπική χρήση του τραγουδιστή, σπανιότερη η αντιγραφή τους για φίλους, ή και για έναν πολύ περιορισμένο αριθμό ενδιαφερόμενων που τ' ακριβοπληρώναν· βλ. Γιαγκουλλής, ό.π., σ. 64 κ.ε. Οπωσδήποτε, η αποστήθιση και η προφορική αναπαραγωγή αποτελούν πάντα την καλύτερη λύση: *Ποιητάρηδες – ποιήματα που πρόπει ν' ακούγονται – που σκεβρώνουν άμα διαβάζονται*: Γ. Σεφέρης, *Μέρες Στ'*, 9.10.1954.

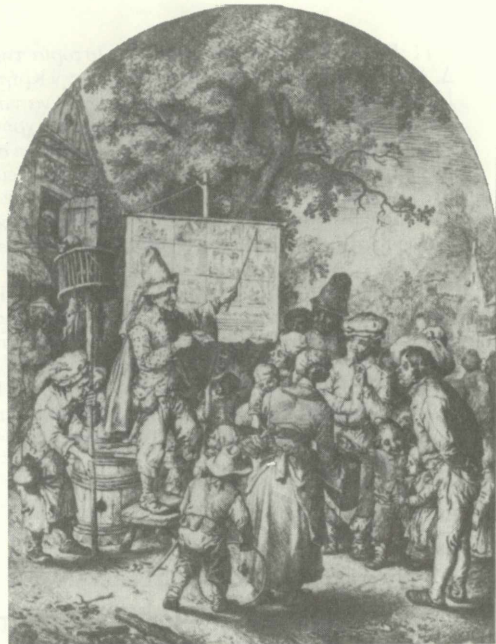
6. Αντίστοιχα, (οι ποιητάρηδες) ... όταν τραγουδούν ενώπιον ακροατηρίου είναι πάντοτε όρθιοι. Κρατούν στο ένα χέρι το τυπωμένο τραγούδι, το οποίο επιδεικνύουν κάθε λίγο στο ακροατήριο (ιδιαίτερα αν υπάρχει κάποια φωτογραφία στο εξώφυλλο της φυλλάδας), ενώ με το άλλο κάνουν διάφορες χειρονομίες, για να γίνουν περισσότερο παραστατικοί. Δεν είναι επίσης σπάνιες οι περιπτώσεις που οι ποιητάρηδες ανεβαίνουν σε καρέκλα για να τραγουδήσουν, Κ. Γιαγκουλλής, *Οι ποιητάρηδες της Κύπρου: Προλεγόμενα - Βιο-εργογραφία (1878-σήμερα)*, Λευκωσία 2005, σ. 99· πρβ. Σ. Αποστολάκης, «Η ιστορική ρίμα της Κρήτης για τον πόλεμο του Σαράντα», *Ελλωτία* 5 (1996) 93: Ο Ηλίας Τσαπατσάρης [...] Τον ενθυμούμαι στην πλατεία Κοτζάμπαση, στα Χανιά, φθινόπωρο - χειμώνα του '45-'46 ν' ανεβαίνει σε ένα κάθισμα που έφερε μαζί του και να απαγγέλλει τα τραγούδια του, και στη συνέχεια να διαθέτει τα σχετικά φυλλάδια-ρίμες του στο ακροατήριό του.

7. Κάτι ανάλογο απαντά στην ινδική φυλή των Meena, όπου ένας παραδοσιακός τραγουδιστής, ένας βάρδος-ιερέας ξετύλιγε σιγά σιγά το πολύχρωμο Παντ του, το ιερό ζωγραφισμένο πανί της ιστορίας που θα έλεγε. Η γυναίκα του [...] χορεύοντας ή τραγουδώντας, θα φώτιζε με το λυχνάρι που κρατούσε τις εικόνες πάνω στο πανί· η περιγραφή είναι από το μυθιστόρημα της Ντ. Παπαλιού, *Το απαραίτητο φως*, Αθήνα, Ίκαρος, 2013, σ. 612 κ.ε.· πρβ. Meena spiritual songs στο Διαδίκτυο.

8. Όταν δεν ήταν χωρισμένες σε ορθογώνια πλαίσια, όπως τα κόμιξ, οι εικόνες των Τραγουδιστών με το παγκάκι ήταν συχνά σύνθετες από μια μεγαλύτερη κεντρική, τριγυρισμένη από άλλες μικρότερες, που παρίσταναν τις διαδοχικές φάσεις της αφήγησης. Ο ίδιος τρόπος είναι γνωστός από χριστιανικά εικονίσματα, όπου βοηθά τους πιστούς να διασχούν τον βίο του Χριστού, παράδειγμα, ή του Προδρόμου.

9. Γ. Οικονόμου-Χαρχαλιάς, *Όταν ο παππούς μου γερνούσε...*, Αθήνα χ.χ.: *Οι ακόλουθες ρίμες, με τις οποίες ο παππούς μου με νανούριζε, ήταν κάποτε πολύ διαδεδομένες σε όλα τα νησιά και τις παραλίες της Ελλάδας και της Μικρασίας, προερχόμενες όμως από την Κρήτη. Αρνητική είναι η μαρτυρία του Ν. Βασιλειάδη, Από το Φανάρι, Αθήνα χ.χ., σ. 32: Τα δημοτικά τραγούδια της Πόλης μας καταγίνονταν στον έρωτα, στη νοικοκυρωσύνη [...] στο γάμο και στο θάνατο. Ποιητάρηδες με τα νέα της ημέρας σαν στην Κύπρο, όπως και Αχριτικά, δεν έχουμε.*

10. Στη μελέτη του «Οι "ρίμες": έμμετρες αφηγήσεις περιστατικών», στον τόμο *Το Δημοτικό τραγούδι*, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 2010, σσ. 185-199, ο Α. Πολίτης μελέτησε το λαϊκό αφηγηματικό τραγούδι στην ηπειρωτική Ελλάδα. Το υλικό που συγκέντρωσε είναι σε πολλά παρόμοιο αλλά και σε πολλά διαφορετικό από το ποιητάρικο: πιο έντεχνο, πιο κοντινό στο ανώνυμο Δημοτικό τραγούδι.

Ο τραγουδιστής με το παγκάκι και το κοινό του.
Χαλκογραφία του γερμανού ζωγράφου
D. Dietricy (1712-1774)

11. Βλ. πρόχειρα, Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, 1985, σ. 65 κ.ε.: πρβ. Δ. Α. Πετρόπουλος, «Οι ποιητάρηδες στην Κρήτη και στην Κύπρο», *Λαογραφία* 15 (1954) 390-391: *Η νησιωτική Ελλάδα του Αιγαίου, όπου αναπτύσσεται και ακμάζει η αφηγηματική ποίηση, οι ριμαλίδες, μετά τους τελευταίους βυζαντινούς χρόνους ακολουθεί εντελώς ιδιαίτερη ιστορική και πολιτική πορεία και εξέλιξη. Ενωρίς υποτάσσεται στους ευρωπαϊκούς λαούς τα νησιά δέχονται την επίδραση της πνευματικής ζωής της Δύσης. Παρόμοια και ο Γ. Σεφέρης, μιλώντας για κρυφό αισθησιασμό σε στίχους του Ερωτόκριτου, θεωρεί πως είναι κι αυτό ένα σημάδι ακόμα της Αναγέννησης. Παρατηρούμε αντιστοιχίες στην Κύπρο, στη Ρόδο, μέρη που edέχτηκαν την επίδραση της Βενετίας: Δοκιμές Α', σ. 503.*

12. Κ. Θ. Δημαράς, ό.π., σ. 66 κ.ε.: πρβ. Ν. Γ. Κοντοσόπουλος, «Η κρητική ρίμα και η γλώσσα της», *Κρητική Εστία*, Δ' 8 (2000/1) 223-231, ειδικά σ. 224: *Από τότε άρχισε η συνήθεια να συνθέτουν ρίμες στην Κρήτη δεν γνωρίζουμε. Πιθανώς από τα πρώτα χρόνια της βενετοκρατίας, όπως συμπεραίνεται από διάφορες μαρτυρίες.*

13. Βλ. S. Baud-Bovy, «Les airs des Rimes et de Rotocritos», *Πεπραγμένα του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Γ' (1981) 31-45, με παραπομπή στον J. Chailley, «Études musicales sur la chanson de geste et ses origines», *Revue de musique* 30 (1948) 1-27.

Φάνης Ι. Κακριδής

Στοιχεία για τον ποιητή Γεώργιο Εξαρχόπουλο

Τις τελευταίες δεκαετίες υπήρξε αρκετό ερευνητικό ενδιαφέρον για τον ιδιόρρυθμο ποιητή του 19^{ου} αι. Γεώργιο Εξαρχόπουλο και ήρθαν στο φως αρκετές μαρτυρίες γι' αυτόν, σύγχρονες του ή μεταγενέστερες.¹ Ωστόσο, απέχουμε ακόμη αρκετά από το να έχουμε μια σαφή εικόνα για το έργο του (το μεγαλύτερο μέρος του οποίου μάλλον έμεινε ανέκδοτο), ενώ ελάχιστα γνωρίζουμε για τη ζωή του. Στη συνέχεια συγκεντρώνονται κάποια στοιχεία που προέκυψαν από μια πρόχειρη έρευνά μου σε εφημερίδες γύρω στα 1840 και τα οποία βοηθούν να σχηματίσουμε κάπως πιο σαφή εικόνα για τον ποιητή. Σίγουρα όμως χρειάζονται κι επιπλέον στοιχεία και η έρευνα θα πρέπει να συνεχιστεί.

1. Τα περισσότερα στοιχεία για τον ποιητή εντοπίστηκαν στην εφημερίδα *Η Φήμη*, της οποίας στη Βιβλιοθήκη της Βουλής σώζονται τέσσερα έτη 1837-1840 (από την 4.5.1840 ο τίτλος της γίνεται *Η Ταχύπτερος Φήμη* με νέα αρίθμηση φύλων και σελιδαρίθμηση). Η εφημερίδα έχει κυρίως ειδησεογραφικό χαρακτήρα και εκδίδεται από τον Ν. Παπαδόπουλο, ο οποίος είναι και ο βασικός συντάκτης της.² Ο Εξαρχόπουλος φαίνεται πως είχε κάποια σχέση με τη συγκεκριμένη εφημερίδα, γιατί δημοσιεύει σε αυτήν μια σειρά από αθησαύριστα ως τώρα κείμενά του:³ (α) 5.11.1838 σ. 4, αγγελία για την εγγραφή συνδρομητών για την έκδοση της ποιητικής του συλλογής *Το Περιβόλι του Κόσμου*, από την οποία μαθαίνουμε ότι θα περιέχει «διαφόρων ειδών ποιητικά, τών Ἑλλήνων προπατόρων μας, άρετάς των και άξίας, και τών νυν Ἑλλήνων, τάς ήρωϊκογενναιομεγαλοφύχους κατορθώσεις τους»· η θεματολογία προσδιορίζεται ως πολιτική, διπλωματική, ιερατική και ενμέρι ερωτική. (β) 22.4.1839 σ. 499, ευχετήριο ποίημα για το Πάσχα. (γ) 13.5.1839 σ. 513, προτρεπτικό, πολιτικό ποίημα για ευνομία και πίστη στον βασιλιά. (δ) 20.5.1839 σ. 522, πολιτικό ποίημα για τη σχέση υπηκόων - βασιλιά. (ε) 3.6.1839 σ. 533, ύμνος στον Όθωνα και την Αμαλία με αφορμή την επιστροφή τους στην Αθήνα· αποτελεί απόσπασμα από *Το Περιβόλι του Κόσμου*. (στ) 13.9.1839 σ. 641, σημείωμα του

Εξαρχόπουλου όπου μεταξύ άλλων αναφέρει τον «θαυμασμόν μυρίων» που προκαλεί το *Περιβόλι του Κόσμου*, αλλά και την «φθονεράν κακίαν» κάποιων που επιβουλεύονται το έργο του, καταλήγοντας με το παράπονο «ἔρωτῶ λοιπὸν ἡ αἰτία ποία; Μήπως καὶ ἐνόχλησα κανένα!!». (ζ) 20.4.1840 σ. 884, ποίημα για το Πάσχα. (η) 15.5.1840 σ. 12, προτρεπτικό ποίημα που συμβουλεύει τους αναγνώστες να είναι περιεργοί για κάτι που αναμένεται. (θ) 29.5.1840 σ. 28, σημείωμα προς τους αναγνώστες για το προηγούμενο ποίημα και νέο ποίημα για την ημέρα της Αναλήψεως. (ι) 1.6.1840 σ. 32, σημείωμα με προτροπές για δικαιοσύνη, ομόνοια και πίστη στον βασιλιά. (ια) 5.6.1840 σ. 36, θυμωμένο σημείωμα εναντίον κάποιου τυπογράφου Κ. Κ., στον οποίο έδωσε την «προκήρυξιν τοῦ συγγράμματός του» για να την εκτυπώσει κι εκείνος την παραποίησε. (ιβ) 11.9.1840 σ. 124, ποίημα σε πεζό και σε στίχους με θέμα τα σφάλματα και τη γνώση.

Στην *Φήμη* όμως δημοσιεύονται και μια σειρά από ειδήσεις, συνήθως κωμικές, για τον Εξαρχόπουλο: (α) 22.6.1838 σ. 1, αναγγελία ότι κάποιος τυπογραφείο ανέλαβε την έκδοση των ποιημάτων του. (β) 26.11.1838 σ. 4, αναγγελία ότι το *Περιβόλι του Κόσμου* βρίσκεται στο πιεστήριο. (γ) 27.5.1839 σ. 530, αναφορά στον Εξαρχόπουλο με αφορμή την αναδημοσίευση κάποιων στίχων. (δ) 10.8.1839 σ. 609, είδηση ότι ο Εξαρχόπουλος πούλησε *Το Περιβόλι του Κόσμου* σε κάποιον μεγαλέμπορο της Κίνας με το όνομα Π. Κουροφούτογλου για 32.000 δίστηλα. (ε) 17.8.1839 σ. 616, είδηση ότι ο ποιητής έδωσε στη *Φήμη* τα καλύτερα από τα ποιήματα του *Περιβόλιου του Κόσμου* για να τα δημοσιεύσει, αλλά κάποιοι φθονεροί τα έσχισαν. (στ) 19.8.1839 σ. 620, είδηση για την καταστροφή και ενός άλλου μέρους του *Περιβόλιου του Κόσμου*, που το έφαγαν τα ποντίκια. (ζ) 6.9.1839 σ. 633, είδηση ότι ακυρώθηκε η πώληση του συγγράμματός του, επειδή ραδιούργησαν εναντίον του κάποιοι φίλοι του. (η) 7.10.1839 σ. 669, υποτιθέμενη μετάφραση σημειώματος γαλλικής εφημερίδας για την αδημονία με την οποία η Γαλλία αναμένει το σύγγραμμά του ποιητή, το οποίο θα φροντίσουν να μεταφραστεί και στα γαλλικά. (θ) 14.10.1839 σ. 677, με αφορμή κάποια είδηση λέγεται ότι *Το Περιβόλι του Κόσμου* θα πραγματευτεί και περί πολυτίμων μετάλλων. (ι) 27.4.1840 σ. 881, αναγγέλλεται ότι ο Εξαρχόπουλος θα ασχοληθεί με την πολιτική. (ια) 3.7.1840 σ. 63, ειδοποίηση να περάσει από τα γραφεία της εφημερίδας για να παραλάβει ένα γράμμα του.

Από τα σημειώματα αυτά της *Φήμης* είναι προφανές ότι η εφημερίδα προσπαθεί να διασκεδάσει τους αναγνώστες της δημιουργώντας φάρσες σε βάρος του ποιητή: αναγγέλλοντας την έκδοση του έργου του, κατασκευάζοντας φανταστικές συμφωνίες πώλησης της ποιητικής του συλλογής,⁴ οι οποίες τελικά ναυαγούν, φτάνοντας ακόμη και στο ακραίο σημείο της καταστροφής σημαντικού μέρους του έργου του. Είναι όμως εξίσου προφανές ότι όλες αυτές οι φάρσες βιώνονται βασιανιστικά από τον ίδιο τον ποιητή, ο οποίος στο σημείωμά του της 13.9.1839 θα εκδηλώσει το παράπονό του για όλη αυτή τη φθονερή κακία: «ἔρωτῶ λοιπὸν ἡ αἰτία ποία; Μήπως καὶ ἐνόχλησα κανένα!!» και θα διακόψει τη συνεργασία του με την εφημερίδα μέχρι το Πάσχα της επόμενης χρονιάς.

Από τα δημοσιεύματα επίσης αυτά, που χρονολογούνται όλα πριν από τα ποιήματα της συλλογής *Ἑκτασις Ποιητική*, προκύπτει ότι το 1838 ο Εξαρχόπουλος ήταν ήδη μια πολύ γνωστή φυσιογνωμία στο αθηναϊκό αναγνωστικό κοινό, όπως και το ανέκδοτο σύγγραμμά του *Το Περιβόλι του Κόσμου*. Τα ποιήματα της *Φήμης*, παρόμοια με εκείνα της συλλογής *Ἑκτασις Ποιητική*, διακρίνονται κυρίως για το πολιτικό περιεχόμενό τους: ακόμη και σε όσα δημοσιεύονται με αφορμή κάποια θρησκευτική γιορτή, οι πολιτικές αναφορές συνήθως δεν λείπουν. Το θέμα που επα-

νέρχεται σε αυτά είναι η προσήλωση στον βασιλικό θεσμό, η πίστη και η υποταγή στον βασιλιά, πράγμα που είναι εμφανές και στο κείμενο «Απάντησις της δολοφονίας του Βασιλέως της Γαλλίας» στη συλλογή *Έκτασις Ποιητική*. Έχοντας στη διάθεσή μας ελάχιστο μέρος του έργου του Εξαρχόπουλου και με δεδομένες τις ερμηνευτικές δυσκολίες που αυτό παρουσιάζει, είναι δύσκολο να κρίνουμε αν η προσήλωση αυτή στο βασιλικό θεσμό είναι συγκυριακή, νομίζω όμως ότι θα πρέπει να μας κάνει κάπως επιφυλακτικούς για το αν ταιριάζει στον Εξαρχόπουλο ο χαρακτηρισμός του «φιλελεύθερου» που του απέδωσε ο Σαββίδης με βάση τη συλλογή *Έκτασις Ποιητική*.⁵

2. Στην εφημερίδα *Σφήκα* της 9.2.1842 δημοσιεύεται ένα σατιρικό κείμενο του συντάκτη της, στο οποίο δίνεται μια ωραία προσωπογραφία του Εξαρχόπουλου· παρουσιάζει ενδιαφέρον για τον τρόπο με τον οποίο έβλεπαν τον ποιητή οι σύγχρονοί του. Ο συντάκτης της *Σφήκας*, στο πλαίσιο της αντιπαλότητάς του με τον συντάκτη της *Μελίσσης*, προσποιείται ότι δεν μπορεί να κατανοήσει ένα άρθρο του τελευταίου και, μετά από κάποιες μάταιες προσπάθειες, καταφεύγει στον ποιητή Εξαρχόπουλο να του το εξηγήσει. Βλέπουμε έτσι τον Εξαρχόπουλο στον προσωπικό του χώρο· παρουσιάζεται αγέρωχος και με υπερβολική πεποίθηση στην ποιητική του αξία, αλλά επίσης «άγαθός και άκακος». Εξηγεί διάφορες φράσεις του άρθρου της *Μελίσσης* με συλλογισμούς που βασίζονται σε αρκετά ελεύθερους και παράλογους συνειρμούς, ενώ στο τέλος, ως απάντηση στον αντίπαλο συντάκτη, απαγγέλλει κι ένα δικό του ποίημα, το οποίο δεν αποκλείεται να είναι αυθεντικό, δεδομένου ότι ο συντάκτης της *Σφήκας* φαίνεται να είναι εξοικειωμένος με τον Εξαρχόπουλο και θα μπορούσε να έχει πρόσβαση σε κείμενά του. Παρατίθενται στη συνέχεια κάποια αποσπάσματα του άρθρου.

[...] Ἀφοῦ ἐβγήκα τὴν θύραν τοῦ μισοκάλου τούτου λογιωτάτου, ἐπεκαλέσθην ὅλους τοὺς ἀγίους νὰ με βοηθήσουν· καὶ τῶντι με ἦλθεν εἰς τὸν νοῦν ὁ ἀγαθὸς καὶ ἄκακος ποιητῆς Ἐξαρχόπουλος, καὶ ἀπεφάσισα νὰ προστρέξω εἰς αὐτόν, ὅθεν διευθύνθην εἰς τὴν οἰκίαν του. Μόλις ἔσπρωξα ὀλίγον ἐλαφρὰ τὴν θύραν, καὶ εὐρέθην ἐνώπιόν του·

«Τί θέλεις ἀκατάστατε τέτοιαν ὥραν εἰς τὴν οἰκίαν ἐνὸς ποιητοῦ χωρὶς ἄδειαν; με ἐμπόδισες ἄμυαλε, με ἔχασες ἕνα θησαυρὸν ὅπου ἐγὼ τώρα καταγίνομαι καὶ γράφω εἰς τὸν ποταμόν, ὅπου ροβολᾷ εἰς τὸ ρεῦμά του μῆλα καὶ ροδάκινα, καὶ ὅπου ἡ ὄχθαις του εἶναι με δένδρα ἀπὸ κάντιον καὶ με ζαχαρένιους καρπούς· φεῦγα νὰ κλείσω τὴν θύραν μου».

«Διὰ ὄνομα Θεοῦ», τοῦ ἀπεκρίθην, «μὴ με διώχνεις πατέρα μου, διότι εἶμαι χαμένος ἄνθρωπος, ἦλθα νὰ με βοηθήσης».

«Καὶ τί θέλεις ἀπὸ ἐμένα;»

«Ἦλθα νὰ σὲ παρακαλέσω νὰ με ἐξηγήσης ἕνα ἄρθρον τῆς *Μελίσσης*».

«Τῆς *Μελίσσης*; φοῦ, μεγάλη δουλειά, στάσου, ἐγὼ ἔχω ἠλιακοὺς θησαυρούς, τώρα ν' ἀνοίξω τὸ μεγάλο μου σύγγραμμα, τὸ περιβόλι τοῦ κόσμου, εἰς τὸ ὅποιον μ' ἔδωκεν ἄρραβῶνα ὁ Κ. Στεφανίδης πενήντα χιλιάδες κολωνάτα νὰ τὸ ἀγοράσῃ, καὶ νὰ σ' εὔρω μέσα ὅ,τι θέλεις».

Ἐπλησίασε λοιπὸν με μεγάλην προσοχὴν καὶ σέβας ὁ Κ. Ἐξαρχόπουλος εἰς ἕνα ἐρμάριον, τὸ ὅποιον εἶχε κατασκευάσει ὁ προσπάπους τῆς ἐβδόμης γενεᾶς τῆς οἰκοδοσποίνης του, καὶ τὸ ὅποιον μόλις ἤγγισε, καὶ τὸ φύλλον του εὐρέθη εἰς τοὺς πόδας τοῦ ποιητοῦ. Ἐν τούτοις με φλέγμα ἀπαραδειγματίστον ὁ νέος τῆς Ἑλλάδος Ὅμηρος ἔφερεν ἕνα ἄπειρον ὄγκον φύλλων ἀρμαθιασμένον εἰς μίαν κλωστήν καὶ τὰ ἔθεσεν ἐπὶ τῆς τραπέζης του.

«Ἀρχησε παιδί μου», με λέγει, «νὰ διαβάξῃς ἐσὺ τὴν ἐφημερίδα, διότι ἐγὼ τὴν νύκτα δὲν καλοδιαβάζω, ἐξ αἰτίας ὅπου ἡ μεγάλη μελέτη καὶ οἱ ἄπειροι κόποι μ' ἐξασθένησαν τὸ φῶς μου».

Ἦρχησα λοιπὸν ν' ἀναγινώσκω μὲ ἔμφασιν τὸ ἄρθρον τοιούτῳ τρόπῳ, ὥστε ἂν ἔξη ὁ Δημοσθένης ἤθελεν ἀπορήσει εἰς τὴν εὐγλωττίαν μου· ἀφοῦ ἤλθα εἰς τὴν λέξιν "Γεφυρισμός",

«Ἐ, στάσου τώρα νὰ σὲ εἰπῶ τί λέγει· παραπονεῖται ὅτι ἐνῶ ἐσὺ ἤξεύρεις νὰ κατασκευάζεις γεφύρας μόνον, λέγεις τὸν συντάκτην τῆς Μελίσσης Ραββῖνον, δηλαδὴ, Χαχάμην».

«Μὰ ἔχει ἄδικον ὁ κ. Συντάκτης» τὸν εἶπα «νὰ ὑποθέτῃ ὅτι λέξεις τόσον ἱερά εἰς τὸ Εὐαγγέλιον, ἢμπορεῖ νὰ θεωρητῆαι ὡς ὑβριστική».

«Ἄφες αὐτὰ καὶ διάβαζε παρακάτω».

[Ἀκολουθοῦν κι ἄλλες ἀνάλογες ἐπεξηγήσεις, ὥσπου φτάνουν σε κάποια ποιητικὰ παραθέματα που ἀναλαμβάνει νὰ τα ἀπαγγεῖλει ὁ Ἐξαρχόπουλος.]

Μόλις ἐτελείωσα τὴν τελευταίαν συλλαβὴν καὶ ὁ Κ. Ἐξαρχόπουλος ἤρπασεν ὡς ἱεράξ τὴν ἐφημερίδα ἀπὸ τὰς χεῖράς μου, ἔβηξε τρεῖς διὰ νὰ τονίσῃ τὸν φθόγγον τῆς φωνῆς του, ἴσασε τὰ μυτογιάλια του καὶ ἤρχησε ν' ἀναγινώσκῃ μὲ τόσῃ ἔμφασιν καὶ μὲ τόσας μεγάλας φωνάς, ὥστε μ' ἐξεκούφανε, ἡ χεῖρά του ἀνεβοκατέβαινε ὡς οἱ ράβδοι οἱ κοπανίζοντες τὰ ἀστάχια, ἐγρονθοκόπα συνεχῶς τὴν τράπεζαν, καὶ ἀναγκάσθηκα νὰ ἀπομακρυνθῶ ὀλίγον, διὰ νὰ μὴ φάγω καμμία κατακέφαλα, καὶ μοῦ φανῆ ὁ οὐρανὸς σφονδῆλι.

«Βρέ τ' εἶναι αὐτά, βρέ τ' εἶναι αὐτά· ἐγὼ δὲ σ' ἔχω χάριν νὰ κλέπτῃς στίχους καὶ τέτοιους δά, μεγάλη δουλειά· τώρα νὰ κάμω ἐγὼ εὐθὺς τὴν ἀπάντησιν μὲ στίχους ἡλιακούς, γράφε γλήγορα».

Ἦπακούσας δὲ διὰ νὰ μὴν ἀνάψω περισσότερον τὸν ποιητικὸν του οἴστρον καὶ μ' ἔλθει καμμία εὐλογία κατακέφαλα, ἄρχησα νὰ γράφω τοὺς ἀκολουθοῦντες στίχους.

«Ὅποιος θέλει νὰ λέγηται ἀληθινὸς καὶ σοφός, πρέπει νὰ ἔχη γνώσεις ἡλιακὰς καὶ λαμπρὰς τορνευτικὰς· πρέπει νὰ μετράῃ καὶ νὰ μὴ λογομαχῆ, διότι χάνει τὰ ντάνα καὶ γίνεται βοργιάς καὶ τραμοντάνα· ξιφῆλ μαλὲρ νὰ ἔχη ὡσάν διαμάντι τὸν νοῦν του, ἔρ μπαλὲρ καὶ τὴν γνώσιν τοῦ κορμιοῦ του· διότι γίνεται τιποτένιος καὶ ὅλοι περιγελοῦσι καὶ τὸν βλέπουσι καὶ γελοῦσι· ὅποιος μὲ νογᾶει, τὰ ἡλιακὰ φρονήματά μου μετράει, καὶ δὲν ἀναποδογυρνᾶει, καὶ τὴν ἀλήθειαν γελᾶει. Ὁ ἔχων ὦτα ἀκούειν ἀκούετω, καλὰ καταλαμβάνετω, μέσα στὸν νοῦν του βαζέτω, ξιφιλ μπαλὲρ ροῦμ ρίμ ἐσὺ δὰ σοφολογώτατε ἄφεριμ».

Συμπάθησέ με φίλε, συντάκτα τῆς Μελίσσης, ἐὰν ἐξ ἀμαθείας δὲν ἐκατάλαβα τὸ ἄρθρον σου, καὶ ὁ θεὸς νὰ σὲ ἐλεήσῃ διὰ τὰ βάσανα, τὰ ὁποῖα ἐγίνες ἀφορμὴ νὰ ὑποφέρω.

3. Στὴ βιβλιοθήκῃ του Νικόλαου Πολίτη (Α.Π.Θ.) ὑπάρχει ἓνα ἀντίτυπο τῆς ποιητικῆς συλλογῆς τοῦ Ἐξαρχόπουλου στο ὁποῖο διασώζεται καὶ τὸ ἐξώφυλλο (ἡ ἔκδοσις τοῦ Γ. Π. Σαββίδη βασίστηκε σὲ ἀντίτυπο χωρὶς ἐξώφυλλο). Στὸ ἐξώφυλλο δίνονται τὰ ἐξῆς στοιχεῖα τίτλου: Ἔκτασις Ποιητικῆ / παρὰ / Γ. Ἐξαρχοπούλου. / Φυσική. / Πρώτη ἔκδοσις. / Ἐν Ἀθήναις, / Ἐκ τῆς Τυπογραφίας Π. / 1842. Προστίθεται, ἐπομένως, ἓνας ἀγνωστος ὡς τώρα ὑπότιτλος «Φυσική», ἐνῶ στο οπισθόφυλλο ὑπάρχει ἓνα ἀκόμη ἀγνωστο ποίημα, ὅπου ἡ φυσικὴ ἀντιπαρατίθεται πρὸς τὴν ἠθικὴν: Δυνάμει τῆς ὑψηλῆς καὶ κραταιᾶς δυνάμεως / φαίνεται νὰ ἦναι ἡ ἀξία τῆς ἐνεργητικῆς / ὀργάνου τῆς φυσικῆς.<> / Ἡ εὐπρέπεια τῆς ἠθικῆς / εἶναι ὁ στολισμὸς τῶν ὄλων / λερμπαλὲρ ὁ Θεὸς τῶν ὄντων. / Ὅστις γνωρίζει τὸ ἐνεργητικὸν / τῆς διπλωματικοπολιτικῆς τὸ φυσικὸν / πρέπει νὰ ἐγνωρίζῃ καὶ τὸ κάθε ἐπαινετὸν / τῆς ἠθικῆς τὸ ἐφετόν.<> / Δὲν ἐγνωρίζει τῆς ἠθικῆς τὸ ἐφετόν; / Τότε κρημνίζεται ἀπὸ ὅλα του λοιπόν. Δὲν μποροῦμε νὰ ξέρουμε ἀν ἡ ἀντιπαραθήσει αὐτῆ σημαίνει ὅτι θὰ ἀκολουθοῦσε καὶ δεῦτερο φυλλάδιον μὲ θέμα τὴν ἠθικὴν, σίγουρα ὁμῶς ἡ ἔμφασις στὴν ἐννοια

της φυσικής υποδηλώνει ότι αυτή είναι σημαντική για την ερμηνεία της συλλογής, τουλάχιστον για το «Ποίημα Επιταφικών», το αφιερωμένο στον Ναπολέοντα με αφορμή τη μεταφορά των οστών του από την Αγία Ελένη στο Παρίσι το 1840. Στο ποίημα αυτό επαναλαμβάνεται επίμονα ότι τα εξαιρετικά χαρίσματα του Ναπολέοντα ήταν φυσικά.

4. Ο Γ. Π. Σαββίδης αναφέρει στην εισαγωγή της επανέκδοσης της *Εκτάσεως Ποιητικής*⁶ ότι ο Εξαρχόπουλος φυλακίστηκε κατά το 1840 για τα φιλελεύθερα φρονήματά του, σύμφωνα με μια σημείωση του Θ. Ορφανίδη στο σατιρικό περιοδικό του Ο *Τοξότης* (φυλλάδιον Γ' & Δ', Μάιος & Ιούνιος 1840, σσ. 82-83), η οποία καταλήγει ως εξής: *Και σύ, ὦ ἔνσαρκος φωνή τῆς ἐλευθερίας, ὦ λογογραφικὲ Ἐξαρχόπουλε! ἂν εἶχες ὀλίγον μυελὸν δὲν ἐκάθησο σήμερον εἰς τὴν φυλακὴν... λοιπὸν τώρα!!! Λελαλὲφ καὶ λερμπαλερ. / Εἰς τὸν Μεδρσεσὲ βαλέρ.* Επειδή όμως, την περίοδο αυτή ο Εξαρχόπουλος δημοσιεύει ποιήματα στην *Φήμη*, η οποία δεν αναφέρει τίποτε για φυλάκισή του, είναι απαραίτητο να αναθεωρηθεί η ερμηνεία της σημείωσης του Ορφανίδη. Η σημείωση επεξηγεί τρεις στίχους του ποιήματος στους οποίους προτείνεται «ὁ πολυμαθέστατος τῆς Σάλπιγγος συντάκτης», δηλ. ο Χαράλαμπος Σακελλαριάδης, που κατά το 1840-41 εξέδιδε εφημερίδα με τους τίτλους *Ἡ Σάλπιγξ τῆς Ἐλευθερίας* και *Ἡ Ἑλληνικὴ Σάλπιγξ ἢ Ἡ Φωνὴ τῆς Ἐλευθερίας*, να δεθεί μαζί με τον Εξαρχόπουλο και να οδηγηθούν στο φρενοκομείο. Η επεξηγηματικὴ σημείωση αφορά τον Σακελλαριάδη, όπως φαίνεται από τα βιογραφικά στοιχεία που αναφέρονται και από το γεγονός ότι σε αυτή επανέρχονται λέξεις σχετικές με το σάλπιγμα και τη φωνή της ελευθερίας. Ο Σακελλαριάδης παραλληλίζεται με τον Εξαρχόπουλο, επειδή γράφει «*σολοικοβαρβάρως, ἀνορθογράφως καὶ ἀμαθῶς*». Επομένως, ο λογογραφικός Εξαρχόπουλος, δηλ. ο Εξαρχόπουλος της πρόζας, που αναφέρεται στην τελευταία περίοδο, δεν θα πρέπει να ταυτιστεί με τον ποιητή, αλλά με τον Χ. Σακελλαριάδη, γι' αυτό και αποκαλείται επίσης «*ἔνσαρκος φωνὴ τῆς ἐλευθερίας*». Για τη δηκτικὴ αυτή σημείωση εναντίον του Σακελλαριάδη ο υπεύθυνος συντάκτης του *Τοξότη* δικάστηκε και καταδικάστηκε, όπως φαίνεται από το ποίημα «*Δίκη και καταδίκη του Τοξότη*» στο επόμενο τεύχος, ωστόσο ο Ορφανίδης δεν δίστασε να επιτεθεί ξανά στον Σακελλαριάδη στο ποίημά του «*Προς τους δημοσιογράφους*».⁷ Κατά συνέπεια, θα πρέπει να διαγραφεί από το βιογραφικό του Εξαρχόπουλου η φυλάκισή του κατά το 1840.

5. Ο Γ. Γ. Αλισανδράτος είχε εντοπίσει στην εφ. Αιών του Ιωάννη Φιλήμονα πέντε κείμενα με την υπογραφή Γ. Εξαρχόπουλος (24.1.1840, 15.11.1842, 25.8.1843, 2.9.1844, 3.2.1845), τα οποία, επειδή αποτελούν απαντήσεις προς εφημερίδες αντίπαλες του Αιώνα, έκρινε ότι είναι ψευδεπίγραφα δημιουργήματα του Ιω. Φιλήμονα, ο οποίος υιοθετεί το προσωπείο του Εξαρχόπουλου.⁸ Είναι πιθανό όμως ότι τα πράγματα να μην είναι τόσο απλά. Αν πάρουμε ως παράδειγμα το πρώτο κείμενο της 24.1.1840 που είναι και ποιητικό, αυτό απαντά στην επιστολή κάποιου «Z.» στην Αθηνά, ο οποίος ειρωνεύεται τους Αγαθαγγελιστές που κάνουν προφητείες για το 1840. Στον «Z.» θα μπορούσε να απαντήσει ο Ιω. Φιλήμων ως οπαδός του ρωσικού κόμματος, που πρωτοστατούσε σε τέτοιου είδους προφητείες, όμως θα μπορούσε κάλλιστα να απαντήσει και ο Γ. Εξαρχόπουλος, που επίσης επιδιόταν σε προφητείες, όπως φαίνεται από το ποίημα «*Τα παράδοξα του 1840*» του Θ. Γρυπάρη, που έχει ως θέμα του ακριβώς τον Εξαρχόπουλο και τις προφητείες του.⁹ Χρειάζονται, επομένως, περαιτέρω στοιχεία για να αποφασίσουμε με βεβαιότητα υπέρ της μιας ή της άλλης εκδοχής, αν και θεωρώ πιθανότερο τα κείμενα να είναι αυθεντικά.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. κυρίως Γ. Π. Σαββίδης, «Σχεδόν παραφροσύνης Μούσης τερατολογήματα», στο Γ. Εξαρχόπουλος, *Εκτασις Ποιητική*, επιμέλεια και εισαγωγή Γ. Π. Σαββίδης, Αθήνα, Ερμής, 1988, σσ. 13-32· Γ. Γ. Αλισανδράτος, «Φιλολογικά Ευτράπελα. Ο ποιητής Γεώργιος Εξαρχόπουλος Ματθαίου εκ της Νήσου Αμοργού Ρομφαίου και των ποιητών κορυφαίου», στο Δ. Αποστολόπουλος (επιμ.), *Νεοελληνική Παιδεία και Κοινωνία, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Αθήνα, ΟΜΕΔ, 1995, σσ. 363-379. Για τη βιογραφία του Εξαρχόπουλου βλ. μια σχετική συζήτηση στην ιστοσελίδα του Ν. Σαραντάκου: <https://sarantakos.wordpress.com/2015/11/29/exarchopoulos/>
2. Για άλλους συντάκτες της *Φήμης* βλ. την επιστολή του υπεύθυνου συντάκτη της στο φύλλο της 6.10.1837.
3. Λόγω έλλειψης χώρου τα κείμενα του Εξαρχόπουλου δημοσιεύονται ηλεκτρονικά στην ιστοσελίδα των *Μικροφιλογικών*: microphilologica.blogspot.com
4. Για μια παρόμοια φάρσα, με υποτιθέμενο αγοραστή των ποιημάτων του Εξαρχόπουλου τον Θ. Ορφανίδη, που εμφανίστηκε ως περιηγητής λόρδος, βλ. Μπάμπης Άννινος, *Ο Σύλλογος των Εισαγγελέων και άλλα ευθυμογραφήματα*, Αθήνα, Ελευθερουδάκης, 1925, σ. 39.
5. Γ. Π. Σαββίδης, *ό.π.*, σσ. 13, 15.
6. Γ. Π. Σαββίδης, *ό.π.*, σ. 17.
7. Βλ. *Ο Τοξότης* 5-6 (Ιαν.-Μάρτ. 1841) 134-153, 187-191.
8. Γ. Γ. Αλισανδράτος, *ό.π.*, σσ. 377-379.
9. Γ. Π. Σαββίδης, *ό.π.*, σσ. 18-20.

Σωτήρης Τσέλικας

Ένας άγνωστος αφορισμός της Πάπισσας Ιωάννας

Με την Εγκύκλιο αρ. 5688 της 4^{ης} Απριλίου 1866, η Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος αποκηρύσσει και αναθεματίζει, εν ονόματι του Βασιλείου της Ελλάδος, την Πάπισσα Ιωάννα του Εμμανουήλ Ροΐδη, αλλά, κυριολεκτικά τουλάχιστον, δεν αφορίζει κανένα. Αφού καταγγέλλει το βιβλίο «εις το Υπουργείον όπως ενεργηθώσι κατά' αυτού και του συγγραφέως τα παρά του νόμου οριζόμενα», καλεί τους κατά την «Επικράτειαν Ιεράρχας» να συμβουλέψουν και να νουθετήσουν τους πιστούς να μην το διαβάζουν και να το παραδίδουν στην πυρά, μην τύχει και πέσουν στον πειρασμό να το διαβάσουν και γίνουν «ένοχοι του αιωνίου τυρός».

Μένοντας στο γράμμα της Εγκυκλίου, ο Ανδρέας Ανδρεάδης έχει δίκιο, λοιπόν, όταν γράφει ότι ο Ροΐδης «ουδέποτε αφωρίσθη». Έχει επίσης δίκιο, όταν υποστηρίζει ότι το σχετικό σκάνδαλο υπήρξε κατά μέγα μέρος δημιουργημα του Αγίου Καρυστίας, που δεν δίστασε «να κατέλθη εις δημοσιογραφικούς αγώνας», παραπέμποντας στο άρθρο τού υπ' αρ. 985 φύλλου του *Εθνοφύλακος*.¹ Από την άλλη μεριά, αγνοεί την περιγραφή της εκφοράς της σορού του Ροΐδη από το «εκατοντάδραχμον πάτωμα» του σπιτιού της οδού Νικοδήμου που περιγράφει το *Σκριπ* της 9^{ης} Ιανουαρίου 1904, κάνοντας λόγο, σε ανύποπτο χρόνο, για «άρση του αφορισμού» τού πνεόντος τα λείψια συγγραφέα το πρωί της 7^{ης} Ιανουαρίου. Αγνοεί επίσης ότι, ενώ το άρθρο του *Εθνοφύλακος* ήταν μεταγενέστερο της Εγκυκλίου της Ιεράς Συνόδου, ο «ίσως αγαθών προθέσεων» Άγιος Καρυστίας είχε εξακοντίσει μια έξαλλη επίθεση κατά του μυθιστορήματος και

κατά του προσώπου του άδολου Μανώλη από τις στήλες της Παλιγγενεσίας της 31^{ης} Μαρτίου 1866. Μεταφέρουμε εδώ το άγνωστο αυτό δημοσίευμα:

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
Ο ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΚΑΡΥΣΤΙΑΣ

Προς το φιλόχριστον και χριστεπώνυμον της αυτού επισκοπής πλήρωμα.

Βλάσφημον και λίαν κακόηθες βιβλίον ή μυθιστόρημα εξεδόθη κατ' αυτάς εν τη πρωτευούση ταύτη, τη συνεργεία του σατανά, υπό τινος των οργάνων αυτού Ε. Α. (sic) Ροΐδου, φέρον επιγραφήν «η Πάπισσα Ιωάννα», το οποίον γέμει βλασφημιών και ειρωνικών εκφράσεων κατά της ιεράς ημών πίστεως.

Επειδή δε το βλάσφημον και μιαιρόν τούτο βιβλίον διενεμήθη ου μόνον εν τη πρωτευούση ταύτη του βασιλείου αλλά και εις τας επαρχίας, και είναι ενδεχόμενον να εισέφρουσεν αντίτυπόν τι και εις την καθ' ημάς επισκοπήν, καθήκον ιερών εκπληρουόντες, και θέλοντες να προφυλάξωμεν υμάς, κατά το ιερόν χρέος μας, εκ πάσης βλάβης και διαφθοράς ψυχικώς τε και σωματικώς, δυναμένης να προέλθη εκ της αναγνώσεως αυτού, προτρέπομεν, νουθετούμεν και συμβουλευόμεν υμάς αρχιερατικώς τε και πατρικώς, όπως απέσχητε (sic) ολοτελώς υμείς τε και τα τέκνα υμών εκ της λοιμώδους και φθοροποιού αναγνώσεως του μιαιρού και επαράτου τούτου βιβλίου, ου μόνον δε, αλλά και να καταστρέψητε αυτό ευθύς εν πυρί, όπου και αν τυχόν εύρητε περιπεσόν το βιβλίον τούτο, μη επιτρέποντες αποτρηείσθαι και εμπιλοχωρείν εν τη οικία υμών την ιωβόλον ταύτην έχιδναν, ήτις δύναται και υμάς και τα τέκνα υμών θανατηφόρως να δηλητηριάση· αν δε, όπερ μη γένοιτο!, απειθών τις εξ υμών των πνευματικών υμών τέκνων εις ταύτας τας πνευματικές ημών συμβουλάς και νουθεσίας, και εις ουδέν λογιζόμενος ταύτας, ήθελε διακατέχειν και αποτρηείν αυτό εις βλάβην εαυτού τε και άλλων, τον τοιούτον ως τέκνον απειθές και δυσήνιον, μη δεχόμενον τας σωτηρίους υπέρ αυτού της Εκκλησίας συμβουλάς, έχομεν, εν αγίω Πνεύματι, αφωρισμένον και ασυγχώρητον, έως ου μεταμεληθείς το μεν επάρατον αυτό βιβλίον καταστρέψει, το δε εμπεριεχόμενον αυτού αποπτύσει και αναθεματίσει, τεύξεται τότε της δεούσης συγχωρήσεως και του θείου ελέους.

Εν Αθήναις, την 22 μαρτίου 1866

Ο εν Χριστώ ευχέτης υμών
† ΚΑΡΥΣΤΙΑΣ ΜΑΚΑΡΙΟΣ

Εδώ, αντίθετα από την Εγκύκλιο που θα συνυπογράψει αργότερα, ο Μακάριος κυριολεκτεί. Τα δυσήνια μέλη που αφηφούν τις πνευματικές νουθεσίες αφορίζονται απεριφράστα, ενώ ο συγγραφέας-όργανο του σατανά, όντας ήδη εκτός των κόλπων της Εκκλησίας, δεν μπορεί να εκδιωχθεί περισσότερο. Την τελευταία στιγμή, οι άγιοι πατέρες συμβιβάζονται σε ένα κοινώς αποδεκτό κείμενο, ισχύον σε όλη την επικράτεια. Ο χαρακτηρισμός «όργανο του σατανά» για τον γόνο μιας πρωτοκλασάτης οικογένειας της μικρής αθηναϊκής κοινωνίας² εξαλείφεται, παραπέμποντας εις αντάλλαγμα βιβλίον και συγγραφέα στην κρίση της κοσμικής δικαιοσύνης.

Στην εμφανή προσπάθεια να συμβιβάσει τον κόσμο του θείου του με τον διαφορετικό κόσμο της δικής του εποχής, ο Ανδρεάδης αγνοεί την εξέλιξη της ποινηκής δίωξης, την οποία η κυβέρνηση θα κινήσει τελικά εις βάρος του Ροΐδη ενδίδοντας στις πιέσεις του Αγίου Καρυστίας. Θα καταλήξει στην οριστική προσαγωγή του οργάνου του σατανά στο σκαμνί του Ορκωτού Κακουργιοδικείου της Αγίας Ελεούσας, για να δικαστεί δίπλα σε ανθρώπους του υποκόσμου, για

ασέβεια, διακίνηση ακολάστων συγγραφών και προσβολή των ηθών (Ποιν. Απόφ. Άρειου Πάγου, αρ. 49, 10 Μαΐου 1867).³ Ένα δραματικό επεισόδιο που θα λυγίσει τον μέχρι εκείνη τη στιγμή αχαλιναγώγητο, πλούσιο και νεαρό αριστοκράτη και θα καθορίσει την ειρωνική του αποστασιοποίηση από το αριστοκρατικό «νεανικόν του αμάρτημα» ως το τέλος της ζωής του.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Α. Μ. Ανδρεάδης, «Εμμανουήλ Ροΐδης (Βιογραφικών σημειώμα)», *Ροϊδικά μελετήματα 1911-1934*, επιμ. Παν. Μουλλάς, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2010, σ. 81.

2. Ο Ροΐδης το θυμάται στην πρώτη παράγραφο της απάντησης «Προς τα Σεβαστά Μέλη της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος», την οποία ο Ανδρεάδης δεν αναφέρει καν στο *Βιογραφικόν σημείωμα*, ενώ παραθέτει το πλήρες κείμενο της περίφημης Έγκυκλίου.

3. Βλ. Π. Θ. Γεροντόπουλος, *Η γένεση και ο στραγγαλισμός της Πάπισσας*, Αυτοέκδοση εκτός εμπορίου, 2012, σσ. 203-220 (ISBN 978-960-93-4199-8). Μ. Βασιλάκης (επιμ.), «Μια άγνωστη απόφαση του Άρειου Πάγου για τον Εμμανουήλ Ροΐδη», *The Athens Review of Books*, Απρ. 2016, σσ. 52-53.

Π. Θ. Γεροντόπουλος

Μιά έπιστολή του Λίνου Πολίτη για τον Βαρδιάνο στά σπόρκα

Ο άειμνηστος Λίνος Πολίτης, σέ καιρούς που οί παπαδιαμαντικές σπουδές δέν άκμαζαν, μάς χάρισε τήν πρώτη έγκυρη φιλολογική – και σχεδόν έρμηνευτική – έκδοση έργου του Παπαδιαμάντη, τόν Βαρδιάνο στά σπόρκα.¹ Τόν διάβασα μόλις έκδόθηκε, αλλά τή σημασία αὐτῆς τῆς έκδοσης τήν εκτίμησα πολύ άργότερα, όταν, χάρη στή φιλολογική της σκευή, άντιλήφθηκα ότι ἦταν άναγκαία μιά κριτική πιά έκδοση τών παπαδιαμαντικῶν Άπάντων.

Τόν Μάρτιο του 1981, όταν ἡ έτοιμασία για τά Άπαντα εἶχε προχωρήσει και εἶχαν ἤδη δημοσιευτεῖ τά μελετήματα που άναφέρονται στήν ύποσημείωση,² έλαβα από τόν Λίνο Πολίτη τήν έξῆς έπιστολή:

Αθήνα, 8 Μαρτίου 1981

Αγαπητέ κύριε Τριάνταφυλλόπουλε,

Ένας παλαιός-μου μαθητής, ο κ. Κωνσταντίνος Σιαμάκης, μου έγραφε για να μου ανακοινώσει κάτι πραγματικά καταπληκτικό: πως ο Παπαδιαμάντης, για τον Βαρδιάνο στα σπόρκα, "έχει ξεσηκώσει όλη την υπόθεση από το ίσο σε έκταση μυθιστόρημα του Ιουλίου Βερν *LES FORCEURS DE BLOCUS*, το οποίο κυκλοφορεί σε ελληνική μετάφραση με τον τίτλο "Στην κόλαση του εμφύλιου πολέμου"• το έργο αυτό σαν μικρό που είναι επισυνάπτεται στο του ίδιου "Η πάθητή πολιτεία" στις εκδόσεις Αστέρος. Και εκεί (συνεχίζει) μικρό νησί αποκλεισμένο, αλλά για πόλεμο και όχι για χολέρα, και εκεί αποκλεισμένος πατέρας και όχι γιος, σαν αιχμάλωτος και όχι άρρωστος, κι εκεί μεταμφιέζεται σε άντρα για να τον σώσει μια γυναίκα, αλλά κόρη και όχι μάνα, και νέα και όχι γρια, κι εκεί

λαθρεπιβάτης πλωτού μέσου, κι εκεί το μυστικό το ξέρει ένας άντρας φίλος και συνοδός και προστάτης, κι εκεί το μυστικό αποκαλύπτεται εν πλήρ, και προκαλεί πρώτα αντίδραση κι έπειτα συμπέθεια και συμπάρσταση, κι εκεί τέλος αίσιος. Μόνο εκεί και ειδύλλιο. Ο Παπαδ., που βιοκοριζόταν μεταφράζοντας κυρίως από τη γαλλική λογοτεχνία, πήρε την υπόθεση και την εμπότισε με άφθονο οικιαθίτικο υλικό. Δεν άντεξε στον πειρασμό να πάρει και την ανταλλαγή πυροβολισμών, που ο Βερν την έχει στο τέλος, ενώ αυτός την έβαλε πριν από το κύριο επεισόδιο”.

Ιδού, σας αντέγραψα όλο το γράμμα του κ. Σιαμάκη. Ο ίδιος μου γράφει πως δεν τον ενδιαφέρει το θέμα (τα ενδιαφέροντά-του είναι μάλλον θεολογικά) και μου ανακοινώνει το πράγμα για να το αξιοποιήσω εγώ. Αλλά και εγώ δεν έχω πια καιρό να ασχοληθώ με το θέμα, σας το ανακοινώνω λοιπόν και εγώ με τη σειρά-μου, και κάντε εσείς τη σχετική ανακοίνωση (μνημονεύοντας φυσικά το όνομα του κ. Σιαμάκη). Η ανακάλυψη δεν μειώνει, νομίζω, καθόλου, τον Παπδ., όπως δεγμειώνει και τον Κορνάρο η εξάρτησή-του από το μεσαιωνικό μυθιστόρημα PARIS EN VIENNE. Αν και βέβαια κάνει και πολλές αλλαγές, που κάνουν τον Β αρδιάνο πρωτότυπο έργο. Αλλά εσείς θα τα δείτε καλύτερα.

Με τιμωρή τηρεσέται
Α. Ν. Τριανταφυλλόπουλος

“Αν δέν μέ άπατα ή μνήμη, ό Κωνσταντίνος Σιαμάκης ήταν εκείνος πού παρατήρησε, σέ φροντιστηριακό μάθημα, ότι «μέ τούς έλληνικούς άριθμούς [Α΄-ΙΘ΄ τής πρώτης δημοσίευσης και τών εκδόσεων] δηλώνονται άπλώς οι συνέχειες στην έφημερίδα και πώς ή διαίρεση αυτή είναι τυχαία και δέν έχει σχέση μέ τίς όργανικές ένότητες του διηγήματος, τίς όποιες ό Παπαδιαμάντης δηλώνει συστηματικά μ΄ έναν άστερισκο».³

Παρακινήμένος από την έπιστολή του Λίνου Πολίτη ανάζητησα την έλληνική μετάφραση του μυθιστορήματος *Les forceurs des blocus* και την διάβασα. Άδυνατώ ν΄ άποφανθώ άν ό Παπαδιαμάντης γνώριζε αυτό τό κάπως άπόμερο έργο του Ίουλίου Βέρν. Είμαι όμως πεπεισμένος πιά ότι ήταν ένας πολύ σπουδαίος κλέφτης και συνεπώς ούτε σκανδαλίζομαι ούτε εκπλήσσομαι μέ τό πιθανό «ξεσήκωμα» του γαλλικού μυθιστορήματος. Αυτό σημαίνει πώς άποδέχομαι πλήρως την κατακλείδα του άείμνηστου Λίνου Πολίτη.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, *Βαρδιάνος στά σπόρκα*, Εισαγωγή και σημειώσεις Λίνου Πολίτη, Έκδόσεις Γαλαξία, Δεκέμβριος 1968. Δεύτερη έκδοση (μέ «Σημείωση δεύτερης έκδοσης») από τίς Άγροτικές Συνεταιριστικές Έκδόσεις, Σεπτέμβριος 1978.

2. Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Παρατηρήσεις στον Βαρδιάνο στά σπόρκα του Άλ. Παπαδιαμάντη», *Έλληνικά* 32 (1980) 242-254, και «Συμπληρωματικές παρατηρήσεις στον Βαρδιάνο στά σπόρκα του Άλ. Παπαδιαμάντη», *Έλληνικά* 33 (1981) 414-417. (Οι τόμοι τών Έλληνικών κυκλοφορούσαν μέ πολλή καθυστέρηση.)

3. Παπαδιαμάντης, *Βαρδιάνος στά σπόρκα*, ό.π., έκδ. Γαλαξία, σ. 132, έκδ. ΑΣΕ, σ. 131.

Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος

Ένα αθησαύριστο ποίημα του Β. Μιχαηλίδη

Όπως είναι γνωστό, ο Β. Μιχαηλίδης έγραψε το οκτάστιχο ποίημα «Ο Γέρος της Παροκκλησιάς» για τον γάμο του έμπορου και γαιοκτήμονα Δημήτρη Φράγκου, του μικρότερου γιου της οικογένειας του Ονησίφορου Φράγκου.¹ Νεότερες έρευνες όμως δείχνουν ότι ο ποιητής της «9ης Ιουλίου...» αφιέρωσε ανάλογο ποίημα και σε έναν από τους μεγαλύτερους γιους της οικογένειας αυτής, στον γιατρό Θεόδωρο Φράγκο.² Ακολουθεί το (αθησαύριστο μέχρι σήμερα) ποίημα σε «ρυθμισμένη» εκδοτική δοκιμή (η ορθογραφία έχει εκσυγχρονιστεί και η στίξη έχει εξομαλυνθεί):

Εις τους γάμους του ιατρού κ. Θ. Φράγκου

Κεκμηκώς από μελέτην, κεκμηκώς από φροντίδας,
εφωτίσθης με το θείον φως του πανεπιστημίου,
και πραγματουμένας βλέπων τού πατρός σου τας ελπίδας,
κατελάμπρυνες το μέλλον τού τρισευτυχούς σου βίου.
Υπό τας ευχάς γονέων και υπό τας ευλογίας 5
της σεπτής μας Εκκλησίας και της πόλεως το βλέμμα,
μετά λαμπροτάτης κόρης, μετά ευτυχούς συμβίας
σε συνήνωσεν η τύχη, σε συνήνωσε το στέμμα.
Εύχομαί σοι εγκαρδίως μακρόν βίον, ζεύγος νέον,
βίον ευτυχή καθ' όλα, πλήρη μέλιτος κι ανθέων. 10

24 Απριλ(ίου) 1911

Βασίλ(ειος) Μιχαηλίδης

Σε αντίθεση με το ποίημα «Ο Γέρος της Παροκκλησιάς», το οποίο δεν δημοσιεύτηκε ενόσω ζούσε ο Β. Μιχαηλίδης, το παραπάνω ενυπόγραφο αλλά αβιβλιογράφητο ποίημα καταχωρίστηκε στη λεμεσιανή εφ. Σάλπιγξ στις 29.4.1911, και, σύμφωνα με την επιτασσόμενη χρονική ένδειξη, γράφτηκε/ολοκληρώθηκε στις 24.4.1911. Αν και αρκετά όψιμο, είναι συνθεμένο σε μια καταξοχήν «φαναριώτικη» μετρική μορφή (δέκα τροχαϊκοί δεκαεξασύλλαβοι με ομοιοκαταληξίες ΑΒΑΒΓΔΓΔΕΕ) και σε καθαρεύουσα, μολοντί δεν απουσιάζουν και συντακτικά σχήματα ή τύποι της δημοτικής (βλ., π.χ., τον εμπρόθετο προσδιορισμό «με το θείον φως», καθώς και τον σύνδεσμο «κι»). Η μετοχή «κεκμηκώς», η οποία δεν έχει χρησιμοποιηθεί σε κάποιο από τα υπόλοιπα (γνωστά) ποιήματα του Β. Μιχαηλίδη, απαντά, και, μάλιστα, με το ίδιο συντακτικό σχήμα, και στον πρώτο στίχο του αποκηρυγμένου καβαφικού ποιήματος «Βακχικόν»: «Από του κόσμου κεκμηκώς την πλάνον αστασίαν»· οι ακροτελεύτιες λ. «βλέμμα» και «στέμμα» (στ. 6 και 8, αντίστοιχα) ριμάρουν και στο ποίημα του Β. Μιχαηλίδη «Προς Βρετανίδα» (στ. 1 και 2, αντίστοιχα)· η φράση «εύχομαι σοι εγκαρδίως» (στ. 9) είναι πανομοιότυπη με τη φράση «εύχομαι, Βάδιγκτων, εγκαρδίως» του ποιήματος «Τῷ Βαδιγκτῶνι» (στ. 5)· τέλος, ο τίτλος παραπέμπει στον τίτλο τού (περίπου ομόθεμου) ποιήματος «Εις τους χρυσούς γάμους του Ιωάννου Ευαγγελίδου» (Ποιήματα, 1911, σ. 92).

Από τις εφ. Σάλπιγξ (22 και 29.4.1911) και Αλήθεια (22.4.1911) πληροφορούμαστε ότι ο γιατρός Θ. Φράγκος παντρεύτηκε τη Χριστίνη Π. Ιακωβίδου, κόρη του μεγαλεμπόρου Παναγιώτη Μ. Ιακωβίδη. Ο γάμος τους τελέστηκε στις 24.4.1911 στον ιερό ναό της Καθολικής, στη Λεμεσό. Ύστερα από τον γάμο, ο Θ. Φράγκος αναχώρησε για την Ευρώπη «προς καλλιτέραν πρακτικήν εξάσκησιν εν τοις νοσο-

κομείοις και προς παρακολούθησιν των τελευταίων προόδων και ανακαλύψωσιν της ιατρικής επιστήμης», και ανέθεσε τη διεύθυνση της κλινικής «Άγιος Γεώργιος» στον γιατρό Ι. Θωμαΐδη («όστις θέλει με αντικαθιστά μέχρι της επιστροφής μου», Σάμπιγξ, 29.4.1911· βλ., επίσης, Σάμπιγξ, 6 και 12.5.1911).

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για τον «Γέρον της Παροκκλησίας» βλ. Γ. Κ. Παπαδόπουλος, «Ένα ανέκδοτο ποίημα του Βασιλή Μιχαηλίδη», *Κυπριακά Γράμματα* 211 (Γενάρης 1953) 10· Κ. Ιωάννου, «Για τον “Γέρον της Παροκκλησίας” του Βασιλή Μιχαηλίδη», *Μικροφιλολογικά* 35 (Άνοιξη 2014) 12-16.

2. Σύμφωνα με τον Χρ. Κόμπο, ο Ονησίφορος Φράγκος είχε «τρεις γιους και δυο κόρες» (Χρ. Κόμπο, *Η Παρεκκλησιά μέσα από την ιστορία και τις θύμησές μου*, Λεμεσός 2009, σ. 68). Επομένως, ο γιατρός Θ. Φράγκος πρέπει να ήταν ο ένας από τους δύο μεγαλύτερους γιους του Ονησίφορου Φράγκου.

Κυριάκος Ιωάννου

Άγνωστα και αθησαύριστα κείμενα του Μιχαήλ Μητσάκη

1.

Ο συγγραφέυς τού πρό τιων ημερών εκδοθέντος υπό την επιγραφήν «Κουρτοπάσης – adieux à un diplomate» φυλλαδίου, επί τω εξεγερθέντι περί την δημοσίευσιν ταύτην εκτάκτω θορούβω, θεωρεί καθήκον του να δηλώσῃ προς αποφυγήν περαιτέρω παρεξηγήσεων, ὅτι προέβη εἰς αὐτὴν νομίζων ὅτι πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ φυσιογνωμία τοιαύτη εἰς οἶαν ἐμόρφωσεν εαυτὸν κατὰ το μακρόν διάστημα τῆς ἐνταῦθα διαμονῆς του ὁ μαρκήσιος Κουρτοπάσης, ὅσον συνδεθεῖσα πρὸς τὸν τόπον ἡμῶν καὶ τοιαύτην ἐξασκήσασα ἐπίδρασιν ἐν ἡμέραις μάλιστα πονηραῖς, ἄς μετ’ ἄλγους πρέπει νὰ ἐνθυμῆται παντός Ἑλληνοῦ καρδιά, δὲν ἔπρεπε ν’ ἀναχωρήσῃ ἐξ Ἀθηνῶν χωρὶς αἱ Ἀθήναι ν’ ἀποχαιρετίσωσιν αὐτὴν ὡς ἔδει καὶ χωρὶς νὰ ἐκδηλώσωσι φανερά τὴν ἰδέαν ἣν περὶ αὐτῆς ἐσημάτισαν. Τὴν ἰδέαν ταύτην δὲ προσεπάθησε νὰ ἀποδώσῃ κατὰ τὸ μέτρον τῶν εαυτοῦ δυνάμεων ὁ συγγραφεύς του φυλλαδίου ὅσω ἐφικτόν μὲν πιστῆν, ἀλλὰ μὴ παρεκκλίνουσαν καὶ τῶν ὁρῶν τῆς καλῶς ἐννοουμένης ἀβρότητας.

Διὰ τούτο ἀκριβῶς μάλιστα καὶ ἐπέμενε, ἐναντίον ἀλλοίων φιλικῶν ἐισηγήσεων, εἰς τὴν δημοσίευσιν {εν} ἐνόσω ὁ μαρκήσιος Κουρτοπάσης διέμενε ἐτι ἐν μέσῳ ἡμῶν, φρονῶν ὅτι τὸ ἀπρεπές θὰ ἦτο, ὅχι ἀν τὸ φυλλάδιον ἐδημοσιεύετο του κ. Κουρτοπάσης εὐρισκομένου ἐδῶ, ὅτε οὗτος θὰ ἠδύνατο καὶ νὰ ἐκζητήσῃ, ἀν τὸ εὕρισκε καλόν καὶ συμφέρον αὐτῶ, οἰανδήποτε ἰκανοποιήσῃ, ἀλλ’ ἀν ἐφαίνετο ὅτι ἡ ἐλληνικὴ κοινωνία ἀνέμενε νὰ φύγῃ πρῶτον ὁ ἐπὶ τοσοῦτον φιλοξενηθεῖς παρ’ αὐτῆ πρεσβευτῆς ὅπως ἐκφράσῃ τὴν περὶ αὐτοῦ γνώμην τῆς. Ἀπόδειξις δὲ τῆς ὀρθότητος τῶν σκέψεων του συγγραφέως ὑπῆρξεν ἡ σπανία ὑποδοχῆ, ἥς ἔτυχε τὸ δημοσίευμα ἐκ μέρους του κοινού, δύο ἐκδόσεων γενομένων ἀναρπάστων ἐντὸς δύο ἡμερῶν, παρισταμένης δὲ ἀνάγκης καὶ τρίτης ὡς ἐκ τῶν ἀλλεπαλλήλων ἐκ τῶν ἐπαρχιῶν καὶ του ἐξωτερικοῦ αἰτήσεων.

Πρὸ τῆς παγκοίνου ταύτης ἐπιδοκίμασίας καὶ περὶ τῆς κρίσεως παντὸς ἀμερολήπτου καὶ πεφωτισμένου ἀναγνώστου του φυλλαδίου περὶ αὐτοῦ, ὡς γεγραμμένου εὐθύμως μὲν ἀλλ’ ἄμα καὶ μεμετρημένως, ζῶν ἄμα καὶ σωφρόνως, ἰδίᾳ δὲ ἐρειδόμενος ἐπὶ του πολλασημαίνοντος γεγονότος ὅτι τὸ φυλλάδιον ἐξίσου ἀπήρσεν εἰς τε τοὺς κυβερνητικούς καὶ τοὺς ἀντιπολιτευομένους κύκλους, πρὸς οὓς ἀμφοτέρους οὐδέποτε εἰς οὐδεμίαν ἤλθε σχέσιν ὁ γράφας, μόνον ὀδηγὸν ἔχων πάντοτε τὴν ἐλευθερὰν καὶ ἀνεξάρτητον εαυτοῦ γνώμην, πέποιθεν, ὅτι δικαιοῦται νὰ περιφρονῆσῃ μὲν τὰς μωρὰς φληναφίας τῆς «Πρωίας» καὶ «Ἐπιθεωρήσεως» καὶ οἰασθήποτε ἄλλης ἡμεπισημοῦ κομματικῆς ἐφημε-

ρίδος, να παρατηρήσει δε εις την «Καθημερινήν» ότι το εκδοθέν φυλλάδιον δεν εξεδόθη ούτε κατά του κ. Κουρτοπάση ως και αύτη το εχαρακτήρισεν, ούτε υπέρ αυτού, αλλ' ως απλή φιλολογικόν μάλλον χαρακτήρα φέρουσα σκιαγραφία, ουδεμίαν άλλην εκτός τούτου πρόθεσιν σχούσα, εξ εκείνων άς απέδωκαν αυτό οι ηλίθιοι και οι κακοήθεις.

(«Ο Κουρτοπάσης», Ακρόπολις, 8.2.1888, με τη σημείωση: «Εδόθη ημίν προς δημοσίευσιν το εξής»)

Το παραπάνω επιστολικό σημείωμα του Μιχαήλ Μητσάκης, με το οποίο σχολιάζει την υποδοχή του φυλλαδίου του Κουρτοπάσης. *Adieux à un diplomate* είναι αβιβλιογράφητο. Το κείμενο ήταν μια σκιαγραφία της διπλωματικής αλλά και προσωπικής δράσης στην Αθήνα του πρεσβευτή της Ιταλίας στην Ελλάδα από το 1879 μέχρι τον Δεκέμβριο του 1887 Francesco Curtopassi (1837-1895), που επρόκειτο να αναχωρήσει από την ελληνική πρωτεύουσα για τα νέα καθήκοντά του στο Βουκουρέστι. Είχε πρωτοδημοσιευθεί με το ψευδώνυμο Νεσσελρόδ στον *Ραμπαγά*, στις 24.12.1887, χωρίς να προκαλέσει ιδιαίτερη απήχηση στον δημοσιογραφικό κόσμο και στο αναγνωστικό κοινό. Η αυτοτελής όμως δημοσίευσή του (με λίγες μικροπροσθήκες) σε οκτασέλιδο φυλλάδιο, με το ψευδώνυμο Κόθορνος, στις 3 Φεβρουαρίου 1888, είχε μεγάλη επιτυχία, που αποδεικνύεται από το ότι έκανε δεύτερη έκδοση εντός δύο ημερών και προγραμματιζόταν και τρίτη, η οποία μάλλον δεν πραγματοποιήθηκε, αφού δεν σώζονται σχετικές ειδήσεις στις εφημερίδες της εποχής. Είναι ζητούμενο γιατί ο Μητσάκης εξέδωσε το κείμενο με άλλο ψευδώνυμο από αυτό με το οποίο το είχε πρωτοδημοσιεύσει, αν και το πιθανότερο είναι πως επέλεξε εκείνο που ήταν πιο γνωστό από τις συνεργασίες του στα σατιρικά έντυπα *Ασμοδαίος* και *Άστυ*, για να εξασφαλίσει καλύτερη τύχη στην έκδοση. Στην αγοραστική επιτυχία του φυλλαδίου φαίνεται πως συνέβαλε επίσης και η διαφημιστική προβολή που του επιφύλαξαν μεγάλα έντυπα της εποχής, η *Ακρόπολις* (με την οποία ο Μητσάκης είχε αρχίσει να συνεργάζεται ξανά· βλ. «Είς πρέσβυς... αντί μιας δεκάρας», 3.2.1888, «Κουρτοπάσης... υπό Κοθόρνου», 4.2.1888 και «Ο Κουρτοπάσης», 5.2.1888), η *Νέα Εφημερίς* (3.2.1888) καθώς και το σατιρικό *Άστυ* (7.2.1888). Ο Μητσάκης φαίνεται πως είχε οργανώσει προσεκτικά την προώθηση αυτής της έκδοσης, ενώ παρακολουθεί εξίσου προσεκτικά και την υποδοχή της. Με το σημείωμα που στέλνει στην *Ακρόπολη* επιχειρεί αφενός να αξιοποιήσει προς όφελός του τη θετική παρουσίαση του έργου του από τα παραπάνω έντυπα και αφετέρου να ακυρώσει τα αρνητικά δημοσιεύματα των φιλοδηλιγιαννικών εφημερίδων *Πρωΐα* (5.2.1888) και *Επιθεώρησις* (6.2.1888), που παρουσίαζαν το έργο ως λιβέλο εναντίον του ιταλού πρεσβευτή, έργο της φιλοτρικουπικής δημοσιογραφίας και χωρίς απήχηση στο αγοραστικό κοινό. Τις ίδιες μέρες πρέπει να δημοσιεύτηκε και το σημείωμα της *Καθημερινής* (του Μίκιου Λάμπρου και του Μπάμπη Άννινου), αλλά δεν σώζονται φύλλα της εφημερίδας.

Από τα δημοσιεύματα για τον Κουρτοπάση (όλα αβιβλιογράφητα), αξίζει να παρατεθεί εδώ το σημείωμα του Κλεάνθη Τριαντάφυλλου στον *Ραμπαγά* («Ο Κουρτοπάσης του Ραμπαγά», 7.2.1888, σ. 2):

Μετά πολλής ευχαριστήσεως είδομεν το *φουρόρε* που έκαμεν ο Κουρτοπάσης ενός επί αμοιβή φίλου συνεργάτου ημών εκλέξαντος την κατάλληλον ψυχολογικήν στιγμήν,

Ο Μ. Μητσάκης σε σκίτσο του Γ. Φτέρη

όπως αναδημοσίευση το ευφυές έργο του εν φυλλάδιω μεθ' όλης της απαιτούμενης ρεκλάμας, ελυπήθημεν δε διότι δεν ειδοποιήθη και ο *Ραμπαγάς*, όπως εγκαίρως το ρεκλαμάρη και αυτός, μετά περισσοτέρας μάλιστα στοργής, ως πράγμα του.

Το φυλλάδιον εγένετο ανάρπαστον και δύο του εκδόσεις εξηνητήθησαν ταχέως, ενώ ότε ο *Ραμπαγάς* εδημοσίευσε τον ίδιον Κουρτοπάσην, πρό τινος, άμα τη ειδήσει περί μεταθέσεως αυτού και ήτο το ζήτημα της ημέρας η μετάθεσις αύτη, η ζήτησις του φύλλου του έπεσαν αποτόμως και ούτε ήλθε κανείς να ζητήση κατόπιν εις το γραφείον μας Κουρτοπάσην, μένει δε σωρεία φύλλων περιεχόντων αυτόν τον τέως πρεσβευτήν παρ' ημίν και αναμενόντων τήν με την οκάν πώλησίν των, ήν όσον επωυξάνει η πολιτική αυτού βαρύτης, θα ελαττώνη η δονζουανική ελαφρότης.

Και όμως τώρα με την αναδημοσίευσίν του, κατήντησε να ταράξη και αυτούς τους αστυνομικούς κύκλους, αν πιστεύσωμεν την *Ακρόπολιν*, ήτις και ανεδημοσίευσεν εξ αυτού ανέκδοτα, τα οποία τώρα μόλις της έκαμαν εντύπωσιν, ενώ τακτικώς μετ' αυτής ανταλλάσσομεν φύλλον. Οι κλητήρες, λέγει, έσχισάν τινα περιέχοντα τον Κουρτοπάσην φυλλάδια.

Αν τόσον αργά ξύπνησεν η αστυνομία μας κι έχη όρεξιν να σχίζει Κουρτοπάσηδες, ας έλθη εις το γραφείον μας, όπου έχομεν περισσευμένα φύλλα να τα κατασπαράξη. Τα φύλλα ταύτα φέρουν τον αριθμόν 6 και την χρονολογίαν 24 Δεκεμβρίου 1887, Πέμπτη, δίδονται δε εις πάντα αιτούντα αντί πέντε μόνο λεπτών, εξαίρουμένων των αστυνομικών κλητήρων εις ούς δίδονται δωρεάν.

***

Κατά λάθος, πιστεύομεν, ή εξ αχαριστίας της μνήμης αυτών, ίνα είπωμεν επί το γαλλικώτερον, ανηγγέλετο εν ταις ρεκλάμαις δύο σπουδαίων συναδέλφων ότι ο *Κουρτοπάσης* ήτο έργο του *Κοθόρνου του Ασμοδαίου* και του *Αστεως* μόνον, χωρίς καθόλου να σημειώνεται ο *Ραμπαγάς*, όπου και το όνομα του φίλου κουρτοπασσογράφου ανεγράφη μεταξύ των συνεργατών. Ο ημέτερος συνεργάτης είχε μάλιστα υπογραφή *Νεσεσελωδ* εν τω *Ραμπαγά*, εις όσα αντίτυπα διενεμήθησαν τοις συνδρομηταίς ημών, έμεινε δε *Κόθορνος* διά τους αγοραστάς, κατά παράδοξον τυπογραφικόν παρόραμα.

Το σημείωμα αυτό, ποτισμένο από τη συγκρατημένη πικρία του Τριαντάφυλλου για τη στάση του παλιού του συνεργάτη και των άλλων εντύπων, φαίνεται πως ο Μητσάκης δεν είχε προλάβει να το δει πριν στείλει το δικό του στην *Ακρόπολη*, γι' αυτό και δεν το σχολιάζει. Είναι αδιευκρίνιστο αν ο χαρακτηρισμός «ενός επί αμοιβή φίλου συνεργάτου ημών» υπονοεί τακτική έμμισθη συνεργασία του Μητσάκη στη νέα περίοδο του *Ραμπαγά* (6.12.1887 κ.ε.) ή περιστασιακή (όπως περίπου την περιγράφει ο Δημήτρης Ταγκόπουλος, *Φιλολογικά πορτρέτα 1886-1922*, Αθήνα 1922, σσ. 24-27, αναφερόμενος ειδικά στις οκτώ δραχμές που αναγκάστηκε να πληρώσει ο Τριαντάφυλλος για να του παραδοθεί ο *Κουρτοπάσης*). Πάντως στα τρία πρώτα φύλλα του εντύπου το όνομα του Μητσάκη αναγράφεται μαζί με τους άλλους συνεργάτες: Γεώργιος Αναστασόπουλος, Χαράλαμπος Άννινος, Μιχαήλ Αργυρόπουλος, Θεόδωρος Βελλιανίτης, Δημήτριος Καμπούρογλου, Ιωάννης Καμπούρογλου, Αριστοτέλης Κουρτίδης, Κωνσταντίνος Γ. Ξένος, Κωστής Παλαμάς, Αχιλλέας Παράσχος, Αριστομένης Προβελέγγιος, Γεώργιος Σουρής και Δημήτριος Ταγκόπουλος. Ο Γ. Κ. Κατσίμπαλης από αυτή τη βραχύβια συνεργασία (δεν πρέπει να διήρκεσε πέρα από τις αρχές Ιανουαρίου του 1888, γιατί τότε ο Μητσάκης αρχίζει να γράφει τακτικά στην *Ακρόπολη*) καταγράφει μόνο τη δημοσίευση του «Κουρτοπάσης» με το ψευδώνυμο *Νεσεσελωδ*, αλλά είναι σίγουρο ότι κρύβεται κάτω και από άλλα ψευδώνυμα: σίγουρα δικό του είναι το σημείωμα «Ο ναός του Πανεπιστημίου» (6.12.1887, σ. 2· υπογράφεται με το μητσακικό ψευδώνυμο Κρακ), πιθανόν και τα παιγνιώδη κείμενα «Γνώμαι και σκέψεις επί των ενεστώτων» (6.12.1887, σ. 5), «Φιλοσοφικά σκέψεις» (17.12.1887, σσ. 5-6) και «Μέγα λαχείον» (20.12.1887, σ. 1· όλα με το άγνωστο στη μητσακική βιβλιογραφία ψευδώνυμο Φαλστάφ).

Η εντυπωσιακή πώληση του *Κουρτοπάσης* (καθώς και η προηγούμενη επιτυχημένη έκδοση του *Ελληνικού Ημερολογίου*, στα τέλη του 1887) μάλλον ευθάρρυναν τον Μητσάκη να προχωρήσει στην έκδοση δικών του εφημερίδων, του *Θορύβου* τον Απρίλιο του

1888 και της Πρωτεύουσας τον Οκτώβριο του ίδιου έτους. Την επιτυχία μάλιστα της σκιαγραφίας του Κουρτοπάση δοκίμασε να την επαναλάβει και στον Θόρυβο, όπου δημοσίευσε αντίστοιχα πορτρέτα για τους πρεσβευτές της Αγγλίας Ρούμβολντ (Sir Horace Rumbold, 8th Baronet, 1829 -1913· Κόθορνος, «Διπλωματικά σκιαγραφήματα. Ρούμβολντ (Σελίδες εκ της συγχρόνου ιστορίας)», 9.4.1888) και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας Φεριδούν (Mehmed Feridun Bey· Κόθορνος, «Διπλωματικά σκιαγραφήματα. Φεριδούν», 20.4.1888). Ξέρουμε όμως ότι και τα δύο φύλλα δεν μακροημέρευσαν, πιθανόν επειδή ο Μητσάκης, πέρα από τον ευερέθιστο χαρακτήρα του, δεν είχε επιχειρηματικό πνεύμα και δεν διέθετε επαρκή κεφάλαια. Από την αθησαύριστη επιστολή που παρουσιάζεται στη συνέχεια, μαθαίνουμε πως για την πρώτη εφημερίδα δεν είχε καν μεριμνήσει να κατοχυρώσει τον τίτλο στην αρμόδια υπηρεσία, γεγονός που δείχνει έναν ερασιτεχνισμό στα σχετικά επιχειρηματικά εγχειρήματά του.

2.

Για μίαν παλαιάν εφημερίδα

Φίλε κ. συνάδελφε,

Είς μερικά αθηναϊκά φύλλα είδ' αναγγελλόμενον, ότι ο συνάδελφος κ. Κ. Ρίσβης πρόκειται να εκδώση, από της 15 αρχομένου, εφημερίδα πρωινήν υπό το όνομα ο Θόρυβος. Και ο μεν κ. Κ. Ρίσβης είνε βέβαια εκ των ευφών εν Αθήναις νέων, ειργάσθη εφ' ικανά έτη εις πολλά, και τα κυριώτερα μάλιστα, εκ των παρ' ημίν δημοσιογραφικών γραφείων, απέκτησε δε επομένως κ' έχει και δεξιότητα και πείραν περί τα τοιαύτα μη κοινήν, ώστε να ημπορή να αξιώση, ίσως όχι αλόγως, ότι δύναται να εκδίδη και αυτός τόρα εφημερίδα ιδικήν του, και μάλιστα πιθανώς πολύ πλέον αξίαν προσοχής και εις ανάγνωσιν ευχαρίστην παρά πολλές από εκείνες όπου υπάρχουν και τυπώνονται την σήμερον. Νομίζω όμως ότι διά την εφημερίδαν του αυτήν θα ημπορούσε κάλλιστα να εκλέξη κανέναν άλλον τίτλον, – δεν πιστεύω δε να σπανίζουν οι τοιούτοι εις την γλώσσαν μας, μολονότι η εύρεσις τίτλου καλού δι' εφημερίδα δεν είνε προφανώς και πάρα πολύ εύκολο πράγμα και αποτελεί ενίοτε τα τρία τέταρτα των λόγων του εγκεντρισμού και της καθόλου αυτής επιτυχίας –, διότι τοιαύτης με αυτό ακριβώς το όνομα είχε εκδώση προ δεκάδος ακριβώς χρόνων ο υποφαινόμενος ολίγους αριθμούς, αποτυχούσης όμως τότε, ως και η διαδεχθείσα αυτήν μετά τινας μήνας υπό το όνομα Πρωτεύουσα, και διά την άκραν του εκδόσαντος νεότητα και διά την άλλην αυτού ως προς την επιχείρησιν απειρίαν και σπουδήν. Και είνε μεν αληθές ότι διά τούτο δεν είχε κρίνη απαραίτητον να ζητήση την κανονισμένην σχετικήν παρά της εν Αθήναις νομαρχίας άδειαν, θεωρήσας ότι και αυτή η έως τότε μικρά και ταπεινή φιλολογική και δημοσιογραφική του εργασία έδιδε εις αυτόν το δικαίωμα να υποθέτη, ότι ημπορούσε να παραλείψη τον απλούν συνήθως τύπον τούτον, αρκετά εμφανίους ότι καλούμενος δεν θα ηρνείτο εν δεδομένη περιπτώσει ν' αναλάβη την αρμόζουσαν ευθύνην των εν τη εφημερίδι του, είτε απέναντι των ιδιωτών, οι οποίοι θα ενόμιζαν, ότι θα είχαν τυχόν λόγους ν' αξιώσουν τοιαύτην παρ' αυτού, είτε και απέναντι των αρχών του τόπου· αλλά εννοείται ότι κατά τα κρατούντα ως επί το πλείστον επί των αναλόγων ζητημάτων εν τη διεθνεί φιλολογία και τω τύπω νόμιμα και έθη δεν δύναται να θεωρηθή ως μη κεκτημένος πάντοτε και επί του ανωτέρω και επί του άλλου εκ των δύο σημειωθέντων αυτών τίτλων δικαιώματα τινά, ηδύνατο δε ο κ. Ρίσβης, ίσως και χάριν απλώς μόνον αβρότητος προς συνάδελφόν του προηγούμενον κάπως αυτού, αν όχι άλλως, τουλάχιστον χρονολογικώς εν τη ιστορία του ελληνικού τύπου της εποχής αυτής, να ερωτήση αυτόν, έστω και ιδιωτικώς, αν τυχόν δεν προτίθεται να χρησιμοποιήση ποτέ αυτούς και πάλιν και αν συγκατατίθεται να τους εκχωρήση. Διότι ο κ. Ρίσβης δεν πιστεύω ποτέ να συγκαταλέγεται μεταξύ εκείνων οι οποίοι, καίτοι μη αναμιγνυόμενοι πάρα πολύ ενεργώς διά πολλούς και διαφόρους λόγους ών η έκθεσις ή και η απλή υπόδειξις δεν είνε της παρούσης ώρας εις τα παρ' ημίν, με θεωρούν είτε ως μεταστάντα εις την άλλην ζωήν είτε ως απόντα εκ του τόπου είτε ως στερηθέντα για καμίαν αφορ-

μήν τα οποιαδήποτε συνήθη εις τους ανθρώπους δικαιώματα, επί το απλούστερον τουτέστι είτε ως αποθανόντα είτε ως παράφρονα είτε ως κακούργον είτε και ως υπηρέτην επί τέλους οιουδήποτε είτε υψηλού είτε χαμηλού είτε μετρίου το ανάστημα υποκειμένου, έλληνος ή ξένου, χαθέντα δηλαδή με μίαν λέξιν ανεπιστρεπτει και διά την κοινωνίαν και διά την φιλολογίαν είτε εν Ελλάδι είτε και εν Ευρώπη ακόμη εάν θέλετε, βιάζονται δε να φορέσουν κατά την γαλλικήν φράσιν τα πάρα πολύ στενά ενίοτε γι' αυτούς παπούτσια του νεκρού, ο οποίος παρά τας αναποφεύκτους εν τω φθαρτώ και ματαίω τούτω κόσμω μεταστροφάς και κυμάνσεις των γεγονότων και της μοίρας εν γένει, ευρίσκειται εν τούτοις επί του παρόντος τουλάχιστον αρκετά καλά εις την υγείαν του, κατοικεί εν Αθήναις, καταγίνεται εις τα συνήθη έργα του, δεν μετεβλήθη ούτε έχει διάθεσιν, εφόσον τουλάχιστον δύναται, να μεταβληθή, είτε εις αλήτην είτε εις επαίτην είτε εις λωποδύτην είτε εις αποδιοπομπαίον τράγον είτε εις μαμμάκυθον, είνε δε έτοιμος να δώση αυτός ούτος πάσαν είτε περί του ήδη εις και περί του παρελθόντος έτι αν είνε ανάγκη βίου του πληροφορίαν και εξήγησιν εις οποιοδήποτε οπωσδήποτε δικαιούμενον να ζητήση παρ' αυτού τοιαύτην και πράττοντα τούτο ευπρεπώς και προσηκόντως.

Μετά συναδελφικών χαιρετισμών.

Αθήναι, 4 Ιουνίου 1898

Όπως πρόθυμος

Μιχ. Μητσάκης

(Εφημερίς, 7.6.1898)

Η παραπάνω επιστολή είναι αθησαύριστη· μνημονεύεται από τον ίδιο τον Μητσάκη σε λίγο μεταγενέστερο κείμενό του, αλλά δεν είχε εντοπιστεί και δεν είχε βιβλιογραφηθεί από τον Κατσιμπαλή. Ο Μητσάκης τη μνημονεύει στο κείμενό του «Η γλώσσα του κ. Ψυχάρη» που στέλνει στις 17.9.1898 στο περιοδικό *Τρις των Αθηνών* (1.10.1898, σσ. 21-22 = Μιχαήλ Μητσάκης, *Κριτικά κείμενα. Επιστολές. Ποίηση*, τόμ. Β', Φιλ. επιμ. Μανόλης Γ. Σέργης, Αθήνα, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, 2007, σσ. 221-224), με το οποίο απαντά σε επιστολή του Παλαμά (*Τρις των Αθηνών*, 1.9.1898, σ. 190). Ο Παλαμάς σχολιάζει τη σκιαγραφία του Γ. Καμπύση από τον Δ. Ταγκόπουλο (*Τρις των Αθηνών*, 15.8.1898) και εκφράζει θετική γνώμη για τον «καλούμενον ψυχαρισμόν» του Καμπύση. Σε αυτή τη θέση του Παλαμά αντιτίθεται ο Μητσάκης. Η ρητή μνημόνευση της επιστολής στο παραπάνω κείμενο του Μητσάκη («θα σας παρακαλέσω όμως να δημοσιεύσετε εις κανέν μέρος του φύλλου σας και τας ιδικάς μου αυτάς ολίγας λέξεις [...] λαμβάνοντες άμα την καλωσύνην να φροντίσετε πρώτον μεν όπως τυπωθούν άνευ φρικαλέων σφαλισμάτων, παραλείψων, διαστρέψων και εν γένει αλλοιώσεων τας οποίας περιείχον άλλαι ολίγαι λέξεις όπου είχα δώσει κατά το περασμένον θέρος εις την *Εφημερίδα* για να δηλώσω ότι δεν είμαι εγώ ο εκδίδων τον νεοαναφανέντα *Θόρυβον*», *Κριτικά κείμενα*, ό.π., σ. 223) επιβεβαιώθηκε πράγματι από την έρευνα των φύλλων της *Εφημερίδος*, αλλά δεν επιβεβαιώθηκε η άλλη αναφορά του («να δημοσιευθούν εις το καλόν περιοδικόν σας για το οποίο τας προώρισα και όχ' εις την *Ημέραν* του κ. Κοκοράβα, εις την *Πελοπόννησον* των Πατρών, ή εις την *Ομόνοιαν* της Αλεξανδρείας λόγου χάριν, όπως έτυχε να συμβή για το ίδιον πάλιν αυτό γράμμα μου, το οποίον αποστείλας διορθωμένον προς τον Αρχισυντάκτην της συναδέλφου *Ακροπόλεως* κ. Εμμανουήλ Ρέπουλην όπως δημοσιευθή και εν αυτώ, άκουσα κατόπι ότι εδημοσιεύθη εις το *Σκριπ* για το οποίον εγώ τουλάχιστον δεν το είχα προορίση», *Κριτικά κείμενα*, ό.π., σσ. 223-224) για αναδημοσίευση της παραπάνω επιστολής στην εφημ. *Σκριπ*.

Σημειώνω ότι η εφ. *Θόρυβος* κυκλοφόρησε στις 5.7.1898 και ύστερα από πολλές περιπέτειες (φυλάκιση του εκδότη της Κωνσταντίνου Ε. Ρίσβη για εξύβριση της βασιλικής οικογένειας) ολοκλήρωσε την κυκλοφορία της στις αρχές του 1901. Η ομότιτλη παλιότερη εφημερίδα του Μητσάκη κυκλοφορούσε δύο φορές την εβδομάδα και κατάφερε να βγάλει μόλις 7 φύλλα (από τις 6 μέχρι τις 28 Απριλίου 1888), ενώ η *Πρωτεύουσα* ήταν εβδομαδιαία και περιορίστηκε σε 2 μόλις φύλλα (20 και 26 Οκτωβρίου 1888).

Η δημοσιευόμενη επιστολή παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον για τη βιογραφία του Μητσάκη, γιατί είναι από τα ελάχιστα ιδιωτικής φύσης γραπτά του Μητσάκη ύστερα από την πρώτη εκδήλωση της φρενοβλάβειάς του και την ολοκλήρωση της θεραπείας στο Δρομοκαΐτειο (από τις 17.4.1896 μέχρι τις 21.9.1896· βλ. Μιχαήλ Μητσάκης, *Αφηγήματα και ταξιδιωτικές εντυπώσεις*, τόμ. Α', Φιλ. επιμ. Μανόλης Γ. Σέργγης, Αθήνα, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, 2007, σ. 52) και ίσως το μόνο που αναφέρεται στην περιπέτεια της υγείας του. Στη βιβλιογραφία δεν καταγράφονται πολλές αναφορές των εφημερίδων στην περιπέτεια του, κάποιες από τις οποίες φαίνεται πως ενόχλησαν τον Μητσάκη. Είναι βιβλιογραφημένα μόνο το «συμπαθητικό» σημείωμα του Ι. Χρονογράφου (= Ι. Γρυπάρη) στη στήλη «Απογευματινή» στη Φιλολογική Ηχώ Κωνσταντινουπόλεως (περ. Β', αρ. 17, 25.5.1896, σσ. 98-99) καθώς και η απάντηση σε ερώτηση κωνσταντινουπολίτη αναγνώστη του ίδιου περιοδικού («κ. Ν. Α. Ο Μητσάκης περί του οποίου μας ερωτάτε είναι τώρα υγιής, δεν δύναται όμως να γράφει ατυχώς πλέον, διότι τον εμποδίζει η ιατρική περίθαλψις. Έχετε δίκαιον να λυπείσθε διά την σιωπήν του νευρώδους συγγραφέως εν ηλικία νεωτάτη γραψάντος έργα πρώτης δυνάμεως ως τον "Καβγάν", το "Κάρρον", το "Φίλημα"», «Αλληλογραφία», Φιλολογική Ηχώ, περ. Γ', αρ. 10, 28.2.1898, σ. 112· ευχαριστώ τον βιβλιοθηκονόμο της Βιβλιοθήκης της Βουλής Γιάννη Σπινθουράκη για την πρόθυμη εξυπηρέτηση), η οποία προφανώς ενόχλησε τον Μητσάκη και ίσως αυτή να υπονοεί στην επιστολή του.

Όπως ανέφερα και παραπάνω, το διορθωμένο κείμενο που έστειλε ο Μητσάκης στην Ακρόπολη (για να αποκαταστήσει τα λάθη της δημοσίευσης στην *Εφημερίδα*) και που υποτίθεται ότι δημοσιεύτηκε τελικά στο *Σκριπ*, δεν εντοπίστηκε. Συνεπώς, στην παρούσα αναδημοσίευση δεν προχώρησα σε καμία αλλαγή, ούτε ορθογραφική, πέραν της μεταγραφής σε μονοτονικό.

Λάμπρος Βαρελάς

ρ

Τρίτη, 9 Ιουλίου (1957)

Αγαπητέ Κύριε και Φίλε,

Θέλω να σας ευχαριστήσω εντελώς ιδιαίτερα για την αποστολή του βιβλίου σας και την τόσο ευγενική σας αφιέρωση. Το διάβασα μονορούφι: μου φάνηκε συγκινητικότερο και από το πιο συγκινητικό μυθιστόρημα. Τί θαυμάσια δουλειά που κάνατε εδώ! Ο πρόλογός σας είναι όμορφος, καλά τεκμηριωμένος, γενναιόδωρος και το κείμενο που τον ακολουθεί είναι, απλούστατα, θαυμαστό. Λίγο ενδιαφέρει αν πρόκειται για τον Μητσάκη ή όποιον άλλο, καταπασιστήκατε με έναν πραγματικό ποιητή. Και τόσο πονεμένο, τόσο σπαραχτικό, σου σφίγγει τα σωθικά. Βέβαια, είναι ένας τρελός που γράφει, αλλά τί τρελός, τί άνθρωπος... Και αυτός ο παθιασμένος ερωτισμός, να σου φέρνει, δίχως να το θες, δάκρυα στα μάτια. Είχατε, λοιπόν, απόλυτα δίκιο που παραθέσατε τη φράση του Ρεμπώ ως προμετωπίδα.

Mardi, 9 juillet (1957)

Cher Monsieur et Ami,
Je tiens à vous remercier d'une façon toute particulière pour l'envoi de votre livre, et pour votre si aimable dédicace. Je l'ai lu tout d'une traite: ce me fut plus passionnant que le plus passionnant des romans. Quel admirable travail vous avez fait là! Votre préface est belle, bien documentée, généreuse, et le texte qui la suit, tout simplement, merveilleux. Qu'importe que ce soit Mitsakis ou un autre, vous avez mis la main sur un vrai poète. Et si doucement, si poignant, cela vous prend jusqu'au fond des entrailles. Certes, c'est un fou qui écrit, mais quel fou, quel homme... Et cet érotisme passionné, à vous tenir les larmes des yeux, malgré vous. Vous avez eu bien raison, allez, de citer la phrase de Rimbaud en exergue.

Και πώς αυτό μας αλλάζει από όλη τούτη τη χιονοστιβάδα άνοστης ποιήσης που πέφτει σαν βροχή επάνω μας, όλα αυτά τα βιβλία των «υπερφιλόδοξων νεαρών Ελλήνων» που μας κατακλύζουν. Words, words, words! Ενώ εσείς, με την τόσο έντιμη, τόσο πεισματική, τόσο ανιδιοτελή δουλειά σας, μας γνωρίζετε μια σελίδα αληθινά αισθαντική, που μήτε καν την υποψιάζεται η λογοτεχνία μας...

Δεχθείτε, αγαπητέ Κύριε και Φίλε, σε τούτες τις λίγες αράδες την έκφραση της ευγνωμοσύνης μου μαζί με τα πιο εγκάρδια συγχαρητήριά μου και τους πιο φιλικούς μου χαίρετισμούς.

Νίκος Εγγονόπουλος

Είς αθηναίος λεξιθήρας

Αυστηρός, εριστικός, ιδιόρρυθμος αλλά και ευρηματικός πεζογράφος, γλωσσομανής, «αλκοολικός της περιγραφής» (όπως τον χαρακτήρισε η κριτική), ο Μιχαήλ Μητσάκης υπήρξε αναμφίβολα ερεθιστική προσωπικότητα των γραμμάτων, τάραξε με την ιδιότυπη γραφή του τα τελετάωδη νερά της ηθογραφίας του φθίνοντος 19ου αιώνα και άφησε πίσω του σωρεία κειμένων που δύσκολα ταξινομούνται: διηγήματα; χρονογραφήματα; πεζά ποιήματα (poèmes en prose); αστικά ηθογραφήματα – λογοτεχνία του άστεως;

Η γνωστή κατάληξή του (πρώτος περιστατικός εγκλεισμός του σε φρενοκομείο το 1894, τακτικός από το 1896 και, αργότερα, μόνιμος τρόφιμος στο Δρομοκαΐτειο έως το 1916, χρονιά του θανάτου του) σκέπασε με παρατεταμένη λήθη και οιονεί απαξιωτική αχλή την εκ των πραγμάτων και συνθηκών διάσπαρτη σε περιοδικά και ημερήσια φύλλα παραγωγή του. Κρατήθηκε επί μακρόν σε μια περιθωριοποίηση από την οποία σχετικά πρόσφατα αρχίζει να εξέρχεται και να επιστρέφει στην επικαιρότητα. Εφέτος συμπληρώνονται εκατό χρόνια από τον βιολογικό του θάνατο, γιατί ο πνευματικός είχε συντελεστεί ήδη είκοσι χρόνια νωρίτερα. Μια και μάλλον θα μείνει επέτειος ανεόρταστη για το μεγάλο κοινό, παραθέτουμε τρυφερά στη μνήμη του μίαν ανέκδοτη επιστολή του Νίκου Εγγονόπουλου, στην οποία εύστοχα ο ποιητής αναγνώριζε την παρεξηγημένη ποιητική φλέβα του «τρελού» Μητσάκη. Πρόκειται για ένα ευχαριστήριο σημείωμα προς τον Άγγελο Καράκαλο, που προφανώς του έχει αποστείλει το πρόσφατο βιβλίο του σχετικά με τα γαλλικά και «παλαβά» ποιήματα του Μητσάκη.¹

Η προμετωπίδα (μότο), στην οποία αναφέρεται ο Εγγονόπουλος, είναι απόσπασμα επιστολής του Ρεμπώ προς τον Georges Izambard (13.5.1871), όπου τονίζεται με έμφαση η απορροθμιστική δυναμική της ποίησης που ευαγγελίζεται ο νεαρός Γάλλος:

«Il s'agit d'arriver à l'inconnu par le dérèglement de tous les sens. Les souffrances sont énormes, mais il faut être fort, être né poète, et je me suis reconnu poète»

Δεν είναι της παρούσης να θίξει κανείς τη λογοπαικτική δεινότητα των «κουριόζων» γαλλικών ή ελληνο-γαλλικών στίχων του Μητσάκη, την πρώιμη υπερρεαλιστικότητα τους, όπως έχει ήδη επισημανθεί, που εκτιμήθηκε αρχικά ως δείγμα της παραφροσύνης του και καθαρή ασυναρτησία, μήτε να αναφερθεί στη σχέση ποίησης και τρέλας, όπως έχει πλέον μελετηθεί από ειδικούς ερευνητές με αφορμή πολλές λογοτεχνικές προσωπικότητες, ή (ακόμη) την ψυχοπροφυλακτική χρήση μιας ξένης γλώσσας, αλλότριας προς

Et comme cela nous change de toute cette avalanche de poésie insipide qui nous pleut dessus, de tous ces livres de "jeunes gens très ambitieux" qui nous submergent. Words, words, words! Tandis que vous, avec votre travail si probe, si opiniâtre, si désintéressé pour nous faire connaître une page vraiment sensationnelle, totalement insoupçonnée de notre littérature... Veuillez trouver, cher Monsieur et Ami, dans ces quelques lignes l'expression de ma gratitude, avec mes félicitations les plus cordiales et mes plus amicales salutations.

Nivez' Eγγονόπουλος

τη μητρική, όταν ο «ασθενής» θέλει να μη γίνει αντιληπτός από το οικείο περιβάλλον ή τον «εχθρικό» περίγυρο (ο καταπιεσμένος ερωτισμός του Μητσάκη, που εύστοχα εντοπίζει ο Εγγονόπουλος, βρίσκει μια τέτοια διαφυγή στη γαλλική έκφραση). Αυτά – και πολλά άλλα ζητήματα – ανακύπτουν από την προσεκτική ανάγνωση του ποιητικού έργου του Μητσάκη. Εδώ, με αφορμή την επετειακή τούτη χρονιά, θυμίζουμε απλώς ότι έναν και παραπάνω αιώνα από το θορυβώδες πέρασμά του στη λογοτεχνική κοινότητα εξακολουθούμε να ανακαλύπτουμε την αυθεντικότητά και την πρωτοτυπία της γραφής του Μητσάκη. Το έκαναν εγκαίρως αρκετοί ευαίσθητοι αναγνώστες, και συγκαίρινοί του και μεταγενέστεροι. Στη χορεία αυτή εντάσσεται με την παρούσα επιστολή του και ο Νίκος Εγγονόπουλος.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. *Oeuvres inédites de Michel Mitsakis*, publiées par Anghélos Caracalos, Athènes 1957. Το βιβλίο, γραμμένο στα γαλλικά αλλά τυπωμένο στην Αθήνα, στο περίφημο τυπογραφείο των αδελφών Ταρουσόπουλου, παρουσιάζει στίχους γαλλικούς και ελληνο-γαλλικούς του Μητσάκη, γραμμένους άτακτα στο περιθώριο ενός τόμου της *Ιλιάδος*, συνοδευμένους από διάφορα σχόλια και σχέδια. Ο Καρακάλας ανακάλυψε τυχαία, σε παλαιοπωλείο, το 1943, την έκδοση αυτή και, αργότερα, μπόρεσε να ταυτίσει όλον αυτό τον παρακεμενικό θησαυρό, έχοντας εξοικειωθεί με τη γραφή του Μητσάκη, καθώς παρέλαβε από τον Κατσίμπαλη αρκετό χαρτομάνι του συγγραφέα που είχε χρησιμοποιηθεί για τη σύνταξη της «Βιβλιογραφίας Μ. Μητσάκη» (1942). Πρβλ. τα κατατοπιστικά άρθρα του Θ. Χατζόπουλου, «Τα όρια της ποιητικής σωφροσύνης – με αφορμή τις πρώτες υπερρεαλιστικές δοκιμές του πεζογράφου Μ. Μητσάκη», *Λέξη* 90 (1989) 1005-1009, καθώς και του Δημήτρη Ν. Πλουμπίδη, «Η γαλλική γλώσσα στην ποίηση του “παράφρονα” Μιχαήλ Μητσάκη», *Σύναψις* 01α (Φθινόπωρο 2005) 28-36.

Λίζυ Τσιριμώκου

8

Μια αθησαύριστη επιστολή του Κ. Π. Καβάφη στον Γιώργο Κοτζιούλα

Αλεξάνδρεια
10 Rue Lepsius
5 Σεπτεμβρίου 1928

Φίλε κ. Κοτζιούλα,

Σας είμαι ευγνώμων για το γράμμα |
σας της 23 Αυγούστου. Μ' ευχαρίστησε |
μεγάλως η εκτίμησις που εκφράζετε για
τα | ποιήματά μου. |

Σας έστειλα σήμερα δυο συλλογές |
μου – 1907-1915, και 1916-1928. |

Ποιήματά μου, εκ των προ του | 1907,
θα βρείτε αναδημοσιευμένα στην | «Νέα
Τέχνη» [αθηνών] Αθηνών, και στην | «Αλε-
ξανδρινή Τέχνη». Ήδη, βλέπω, γνωρίζετε
τα | ποιήματα «Περιμένοντας τους Βαρβά-
ρους», «Ένας | Γέρος», «Τείχη». Αυτά είναι
παλαιότερα [του] | του 1907. |

Με πολλήν εκτίμησι, |
Κ. Π. Καβάφης

Αλεξάνδρεια
10 Rue Lepsius
5 Σεπτεμβρίου 1928

Φίλε κ. Κοτζιούλα,
Σας είμαι ευγνώμων για το γράμμα
σας της 23 Αυγούστου. Μ' ευχαρίστησε
μεγάλως η εκτίμησις που εκφράζετε για
τα ποιήματά μου.
Σας έστειλα σήμερα δυο συλλογές
μου – 1907-1915, και 1916-1928.
Ποιήματά μου, εκ των προ του
1907, θα βρείτε αναδημοσιευμένα στην
«Νέα Τέχνη» [αθηνών] Αθηνών, και στην
«Αλεξανδρινή Τέχνη». Ήδη, βλέπω, γνωρίζετε
τα ποιήματα «Περιμένοντας τους Βαρβάρους»,
«Ένας Γέρος», «Τείχη». Αυτά είναι παλαιότερα
του 1907.
Με πολλήν εκτίμησι,
Κ. Π. Καβάφης

Το αυτόγραφο της παραπάνω επιστολής σώζεται στο Αρχείο Κοτζιούλα. Στον ίδιο φάκελο υπάρχει και μια χειρόγραφη παραλλαγή/ διασκευή του καβαφικού ποιήματος «Τα επικίνδυνα», από άγνωστο χέρι. Φωτογραφία της επιστολής δημοσιεύεται στον τόμο Γ. Κοτζιούλας, *Πικρή ζωή και άλλα πεζογραφήματα*, Αθήνα, Δρόμων, 2016, σ. 14 (και Νηρέας, 2014, σ. 14).

Την επιστολή μου παραχώρησε ο κ. Κώστας Κοτζιούλας (ο οποίος διασώζει με στοργή το αρχείο του πατέρα του), για να δημοσιευτεί στην έκδοση της καβαφικής αλληλογραφίας που ετοιμάζω στο Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, σε συνεργασία με την Αγγελική Λούδη· τον ευχαριστώ θερμά.

Η επιστολή είναι μάλλον συνοδευτική των συλλογών 1907-1915 (Γ6) και της Συλλογής 1916-... (Γ7) που έστειλε ο Καβάφης στον Γ. Κοτζιούλα (Πλατανούσα 1909 - Αθήνα 1956).¹ Δυστυχώς, δεν σώζεται η επιστολή Γ. Κοτζιούλα προς Καβάφη, και έτσι μόνο υποθέσεις μπορούμε να κάνουμε για το περιεχόμενό της, με βάση την απάντησή του Καβάφη.

Η επιστολή ήταν γνωστή στην Αθηνά Βογιατζόγλου, η οποία την αναφέρει στην πρόσφατη, αξιολογημένη μελέτη της, χωρίς να τη δημοσιεύει.² Η Μάρη Θεοδοσοπούλου σημειώνει σε βιβλιοκρισία της για τη μελέτη αυτή: «Στις 23 Αυγ. 1928 ο Καβάφης, κολακευμένος από την ένθερμη επιστολή Κοτζιούλα, του στέλνει επιστολή, που μένει αδημοσίευτη. Πώς και δεν αξιολογήθηκε η παρουσίασή της;».³

Η επιστολή που δημοσιεύουμε εδώ δείχνει ότι ο 19χρονος τότε Κοτζιούλας είχε έρθει σε επαφή με το καβαφικό έργο από πολύ νωρίτερα. Ίσως να ενθαρρύνθηκε από τον φίλο του Νίκο Σαράβα (Καλαμάτα 1904-Αθήνα 1930) να ζητήσει ποιήματα του Αλεξανδρινού. Γνωρίζουμε ότι ο Σαράβας είχε συλλογές ποιημάτων του Καβάφη⁴ και ότι είχε στείλει στον τελευταίο τα βιβλία του *Κι εξήγησε την αγάπη της* (Αθήνα, Γανιάρη, χ.χ.) και *Κόχυλαρ κι άλλα διηγήματα* (Αθήνα, χ.ε., 1925).⁵ Το περιοδικό *Αλεξανδρινή Τέχνη* είχε δημοσιεύσει το διήγημα του Σαράβα «Η θυσία του», τόμ. Γ', τχ. 6-7 (Ιούν.-Ιούλ. 1929), σσ. 222-227, ενώ ένα χρόνο αργότερα, στον τόμ. Δ', τχ. 6-7 (Ιούν.-Ιούλ. 1930), σσ. 207-208, μαζί με την αγγελία του θανάτου του από φυματίωση (σσ. 214-215), δημοσιεύει και την κριτική του Τέλλου Άγρα για το βιβλίο του *Μια πληγή δίχως αίμα*, όπου αναγνωρίζεται ως λογοτεχνικός οπαδός του Κνουτ Χάμσουν. Ο Κοτζιούλας βέβαια, όταν έγραφε την επιστολή στον Καβάφη, εργαζόταν στο περιοδικό *Μπουκέτο*. Συνεργάτης του περιοδικού ήταν κι ο Ναπολέων Λαπαθιώτης, κι αυτός θαυμαστής αλλά και φίλος του Αλεξανδρινού. Ίσως το περιβάλλον αυτό τον βοήθησε να έρθει σε επαφή με την ποίηση του Αλεξανδρινού.

Ο Γ. Κοτζιούλας στέλνει στον Καβάφη το βιβλίο του *Ο Στρατής Μυριβήλης κ' η πολεμική λογοτεχνία* (Αθήνα 1931). Ο Καβάφης το αφήνει άκοπο.⁶ Αυτό δεν μας κάνει ιδιαίτερη εντύπωση, γιατί, από τη στιγμή που εκδηλώθηκε η ασθένεια του Καβάφη, άφησε άκοπα αρκετά βιβλία που του εστάλησαν, όπως π.χ. τη *Στροφή* του Γιώργου Σεφέρη.

Η σχέση του Κοτζιούλα με τον Καβάφη συνεχίστηκε (βλ. παρακάτω το κείμενο του Κ. Κοτζιούλα). Με αφορμή το αφιερωματικό τεύχος του περ. *Κύκλος*, ο Γ. Κοτζιούλας δημοσίευσε κριτική για την καβαφική ποίηση στην εφ. *Δημοκρατία* (Μυτιλήνης), 1.1.1933, την οποία εξέδιδαν οι Στρατής Μυριβήλης και Θείελπης Λεφκιάς. Δεν υπάρχει μαρτυρία για το αν ο Κοτζιούλας συνάντησε τον Καβάφη όσο αυτός βρισκόταν στην Αθήνα (Ιούλιος-Οκτώβριος 1932) για τη θεραπεία της ασθένειάς του, όπως έκαναν πολλοί θαυμαστές της ποίησής του.

Η επιστολή μονοτονίστηκε, αλλά διατηρήθηκε η ορθογραφία του ποιητή.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Γ. Π. Σαββίδης *Οι Καβαφικές εκδόσεις (1891-1932), περιγραφή και σχόλιο, βιβλιογραφική μελέτη*, Αθήνα, Ταχυδρόμος, 1966, σσ. 262, 270.

2. Αθηνά Βογιατζόγλου, *Ποίηση και πολεμική. Μια βιογραφία του Γιώργου Κοτζιούλα*, Επίμετρο-Γλωσσάρι Νίκος Σαραντάκος, Αθήνα, Κίχλη, 2015.
3. Μάρη Θεοδοσοπούλου, «Φιλολογική βιογραφία», εφ. *Η Εποχή*, 7.6.2016.
4. Ο Σαράβας είχε λάβει τη Συλλογή 1916-... (Γ7) μέσω του Α. Ολυμπίου τον Απρίλιο του 1926. Βλ. Γ. Π. Σαββίδης, ό.π. (σημ. 1), σ. 268.
5. *Η Βιβλιοθήκη Κ. Π. Καβάφη*. Καταγραφή και επιμέλεια Μιχαήλα Καραμπίνη-Ιατρού, Αθήνα, Ερμής, 2003, σ. 41 (3.266, 3.267). Η αλληλογραφία των Σαράβα και Καβάφη λανθάνει. Μόνο μια επιστολή του Σαράβα προς τον Καβάφη διασώζεται στο βιβλίο του Κόχυλαρ κι άλλα διηγήματα (1925).
6. Ό.π. (σημ. 4), σ. 28 (3.156).

Μιχαήλα Καραμπίνη-Ιατρού

Γιώργος Κοτζιούλας και Κ. Π. Καβάφης Μια παράξενη σχέση

Η επιστολή του Κ. Π. Καβάφη προς τον δεκαεννιάχρονο Γιώργο Κοτζιούλα (1909-1956), την οποία παρουσιάζει παραπάνω η κ. Μιχαήλα Καραμπίνη-Ιατρού, είναι το έναυσμα για να καταδείξουμε την τεράστια εκτίμηση του Κοτζιούλα προς τον μεγάλο αλεξανδρινό ποιητή. Η εκτίμηση αυτή είναι σταθερή και αταλάντευτη απ' την αρχή ως το τέλος και αποτυπώνεται σε κείμενά του.

Ο Κοτζιούλας παρακολουθεί και μελετά τον Καβάφη από νωρίς. Γνωρίζει το άρθρο του Ξενόπουλου,¹ «αναδόχου του Καβάφη».² Θεωρεί ότι ο Αλεξανδρινός είναι η προσωπικότητα που ξεπερνά τα ελληνικά όρια στην ποίηση: τον αποκαλεί «μοναδικό». Λογικό επακόλουθο ήταν να δημιουργηθεί μια σοβαρή κίνηση στον τόπο γύρω απ' τον Καβάφη, όπου πρωτοστατούσε ο κύκλος του ποιητή: «Δεν πρέπει να ξεχαστεί μια φιλολογική μειονότητα, αίρεση καλύτερα, που θα μπορούσαμε να τους ονομάσουμε Καβαφικούς ή Αλεξανδρινούς. Αυτοί αποτελούσαν δική τους κατηγορία, σαν απομονωμένοι, ανεξάρτητοι απ' τους άλλους. Το κυριότερο γνώρισμά τους ήταν η αντιπάθεια, η περιφρόνηση που αισθάνονταν ή τουλάχιστο έδειχναν για τον Παλαμά [...]. έβγαζαν τρομερούς αφορισμούς για τους τεχνίτες της παράδοσης και φανέρωναν μεγαλόστομα την κλίση τους για τον Καβάφη. Όργανό τους είχαν την Αλεξανδρινή Τέχνη, με τόπο έκδοσης την Αλεξάνδρεια. Μα κι αυτή τροφοδοτούνταν με συνεργασίες από την Αθήνα».³

Την ίδια εποχή πολλοί ασκούν σκληρή κριτική εναντίον του Καβάφη και της ποίησής του. Ανάμεσά τους «καθιερωμένοι», όπως ο Ψυχάρης, ο Αποστολάκης, ο Μελάς και ο Παλαμάς, αριστεροί, όπως ο Βάρναλης, πάροικοι στην Αίγυπτο, όπως ο Μαλάνος και ο Μάγνης, και νέοι θεωρητικοί της λεγόμενης «Γενιάς του '30», όπως ο Θεοτοκάς. Σιγά σιγά η διαμάχη, για την οποία κάνει λόγο ο Κοτζιούλας, θα αγγίξει και ευρύτερα ζητήματα, που αφορούσαν την ποίηση και την ανανέωσή της, όπως την εξέφραζε ο Καβάφης.

Ο Κοτζιούλας, που ήδη κρατά στήλες βιβλιοκριτικής από το 1929 στα *Ελληνικά Γράμματα*, το 1930 στον *Λόγο*, το 1931 στην *Οικογένεια* και τη *Νέα*

Ο Γ. Κοτζιούλας σε σκίτσο του Αντώνη Κανά (1937)

Εστία, παρακολουθεί κι ενημερώνεται, περιμένοντας την ευκαιρία για να εκφράσει την άποψή του στο θέμα αυτό. Η αφορμή δίνεται το Νοέμβριο του 1932, όταν το περιοδικό *Κύκλος* εκδίδει αφιερωματικό τεύχος για τον Καβάφη.⁴ Δύο μήνες αργότερα, ο Κοτζιούλας μ' ένα σχεδόν άγνωστο άρθρο του στη *Δημοκρατία* (όπου γράφει κριτικά σημειώματα) διατυπώνει τη δική του γνώμη.⁵ Εκεί φαίνεται ότι παρακολουθεί τα πάντα γύρω απ' τον Καβάφη: «Για τον Καβάφη, εξόν από τις πρώτες διαφωτιστικές μελέτες του Άγρα και του Θρύλου [αναφέρεται και στη διάλεξή του στο Ελληνικό Ωδείο το 1924], που διατηρούν ακόμα την επικαιρότητά τους, έχουν γραφτεί και εκδοθεί φυλλάδια και από νέους κριτικούς του, όπως από τον πολύ λίγο, θαρρώ, προσεγμένο, αν και όχι λιγότερο απ' τους άλλους ενδιαφέροντα, Γ. Βρισμιτζάκη. Επιπλέον ο Μάριος Βαϊάνος, σπουδαίος τύπος της φιλολογίας μας, διευθυντής άλλοτε της *Νέας Τέχνης*, είχε την πρωτοβουλία (αυτός ο ίδιος τάχα;) να διαθέσει ένα ολόκληρο φύλλο του για την φιλοξενία γνωμών και άρθρων γύρω από την ανεξήγητη ποιητική προτίμησή του».⁶ Ο Κοτζιούλας επαινεί τους αρθρογράφους του *Κύκλου* τον Θρύλο για την προβολή της πρωτοτυπίας του Καβάφη· τον Δημαρά για τις ευρηματικές του ερμηνείες σε ποιήματα του Αλεξανδρινού· τον Κατσιμίπαλη για το «Σχεδιάσμα καβαφικής βιβλιογραφίας»· τον Σαρεγιάννη για ανάλυση ποιήματος· τον Άγρα που προβάλλει ως κυρίαρχο γνώρισμα του ποιητή τον ρεαλισμό· τον Παπατσώνη γιατί «δίνει στο καβαφικό πρόβλημα μια πληρέστατη λύση»· ενώ βρίσκει αξιόπαινη αλλά αμφισβητήσιμη την προσπάθεια του Σπιέρου να ερμηνεύσει τον Καβάφη με βάση «τη φροϋδική και τη μαρξιστική μέθοδο, λίγο δοκιμασμένες».⁷

Ο Κοτζιούλας ολοκληρώνει το σημείωμά του με δικές του παρατηρήσεις: Θεωρεί ότι η ποίηση του Καβάφη παραμένει ακόμη «απλησίαστη σε πολλά – και για πολλούς». Διατυπώνει την άποψη ότι ανασταλτικός παράγοντας γι' αυτό είναι ο ίδιος ο ποιητής με το να μη θέτει σε κυκλοφορία τα ποιήματά του, κι έτσι αποκλείει πολλούς από το να έχουν επαφή με αυτά. Αποδίδει ευθύνη και σε πρόσωπα από τον «κύκλο» του Καβάφη, τα οποία ο ποιητής εμπιστεύεται δίνοντας τα ποιήματά του όμως μερικώς τα κρατούν από ματαιόδοξη επίδειξη, άλλοι, ενώ τα χαίρονται, δεν φτάνουν στην τελική κατανόηση και αναγνώρισή τους, και άλλοι τα προσοικειώνονται για την «αβέβαιη ποίησή τους» και πάντως αποφεύγουν να γράψουν για τον ποιητή ή γράφουν γι' αυτόν με ασάφειες. Ο Κοτζιούλας αναζητεί τον μελλοντικό κριτικό που θα παρουσιάσει τον Καβάφη με πληρότητα. Επιμένει στην «ελληνικότητα» του Καβάφη τόσο στα θέματα όσο και στον λόγο και, κλείνοντας, προβάλλει την ανεξαρτησία του ποιητή: «Η ποίηση του Καβάφη στην πρώτη επαφή της μας φαίνεται σαν ξένη· ούτε την παραδεγμένη γλώσσα βρίσκουμε σ' αυτή, ούτε τους γνώριμους ρυθμούς συναπαντούμε, ούτε καμιά ποιητική συνήθειά μας αναγνωρίζουμε. Τα ποιήματα αυτά, με το μιχτό λεχτικό, τ' αμελημένα μέτρα και την ιστορικοφιλοσοφική μορφή τους, φέρνουν τέλεια ανατροπή στα έθμά μας. Και όμως, η εντύπωση της πεζολογίας, η διάθεση της ευθυμίας που προκαλούν αρχή αρχή, αναθεωρείται, υποχωρεί: είτε αφού τα διαβάσει πάλι ο ίδιος αναγνώστης, είτε αφού διαβάσει άλλους που τους λογαριάζει».

Οι απόψεις αυτές του Κοτζιούλα για τον Καβάφη παραξενεύουν. Ο κριτικός αυτός, ένας θιασώτης της παραδοσιακής ποίησης, που θα έρθει σύντομα σε σύγκρουση με κάποιους απ' αυτούς που επαινεί, γιατί να συμφωνεί με τέτοιες κριτικές; Γιατί να προβάλλει την ποίηση ενός αιρετικού, ενός «αποσυνάγωγου»; Η εξήγησή που θα μπορούσε να δοθεί είναι η αγάπη και η εκτίμησή του για τον Αλεξανδρινό και το έργο του καθώς και η πάγια θέση του ίδιου για ανανέωση στην ποίηση.

Έξι χρόνια αργότερα, ο Κοτζιούλας δεν θα αρκестθεί σε διαπιστώσεις, αλλά θα

τοποθετηθεί μαχητικά υπέρ του Καβάφη, προβάλλοντάς τον σε σύγκριση με τον Παλαμά. Οι θέσεις του αυτές εμπεριέχονται σε σημείωμά του με τίτλο «Θέματα της τέχνης. Φιλολογικές σχολές».⁸ Στο κείμενο αυτό (που καταγράφεται στη Βιβλιογραφία Κ. Π. Καβάφη του Δ. Δασκαλόπουλου: Δ712) ο παραδοσιακός Κοτζιούλας ξεσπαθώνει κατά του «αντιπάλου». Μιλώντας για τον Παλαμά και τους «συννοδιπόρους» του, αναφέρει χαρακτηριστικά: «χρωματισμένα επίθετα, ηχηρές ομοιοκαταληξίες, πολυλογίες, έλλειψη ακριβολογίας, κοινοτοπίες, φτηνός λυρισμός, ποιήματα για προπαίδια κι όχι για πρότυπα...». Μάλιστα προχωρεί σε προσωπική κριτική με χαρακτηρισμούς και για τον Παλαμά: «ζορίστηκε να τραγουδήσει πολλά πράγματα που δεν ήταν της ιδιοσυγκρασίας του, επειδή έβαλε στο πρόγραμμά του να γίνει βάρδος της φυλής μας»· και του καταλογίζει «ανειλικρίνεια», «ανεπεξέργαστο υλικό», «ψυχρά κατασκευάσματα», «ακαταστασία».

Ευτυχώς, κατά τον Κοτζιούλα, έρχεται ο Καβάφης, που δούλευε την τέχνη του «ιδιόρρυθμα κι υπομονετικά», για να ανατρέψει όλα αυτά. Από δω και πέρα το κείμενό του αποκτά ξεχωριστή σημασία, γιατί προβάλλει τα, κατά την κρίση του, αξιολογικά χαρακτηριστικά του Αλεξανδρινού: 1. Άνεση στα μέτρα του (ό,τι χάσανε με τη χαλαρότητα κερδίσανε σ' ευλυγισία). 2. Άρχισε να μην παίρνει σοβαρά την ομοιοκαταληξία. 3. Έβαλε λόγια στοιχεία στο λεχτικό του. 4. Μεταχειρίζεται κι αυτός (όπως κι ο Παλαμάς) θέματα ιστορικά, μα σπάνια για να υμνήσει την ελληνική δόξα· συχνότερα αναπαρασταίνει προγονικές αδυναμίες και, προπάντων, γιατί βρίσκει εκεί ατμόσφαιρα κατάλληλη για να προβάλει την ωραιότητά του, για να τοποθετήσει ατομικά του περιστατικά. 5. Μεγάλη αρετή είναι η ειρωνεία του: «Τίποτα δε φαίνεται μπροστά του μονοκόμματο κι άτρωτο, το καθετί παίρνει νέες εκδοχές, κι η αμαρτία είναι το αλάτι τής ζωής». 6. Το δράμα του ποτέ δεν εκφωνείται, υπονοείται. 7. Έχει βλέμμα διαπεραστικό. 8. Αποστρέφεται τη ρητορεία και δε φορτώνει το στίχο του ούτε με μια λέξη. 9. Ο ποιητής βλέπει στον άνθρωπο τα πάθη του κι αυτά μονάχα είναι που τον συγκινούν. 10. Μιλάει με σπάνια συμπάθεια και άπειρη λεπτότητα για τους νέους, που είναι «ωραίοι στην καταστροφή τους», για τις παραπλανήσεις και τις ματαιοπονίες των ανθρώπων. 11. Στο φθαρτό κόσμο αξίζει μόνο η ομορφιά, που είναι περαστική κι έτσι η ανάμνησή της δίνει περισσότερη αίσθηση από την απολαβή, κ.ά.

Οι απόψεις του Κοτζιούλα είναι γραμμένες με καθαρότητα. Παρατηρώντας θα δούμε ότι κάποιες από αυτές (βλ. αρ. 4, 5, 6, 7, 9, 10, 11) δεν αναφέρονται σε τυπικά χαρακτηριστικά τής ποίησης του Αλεξανδρινού αλλά σε εσώτερες διεργασίες· σκέψεις και συναισθήματά του. Αυτή είναι συνοπτικά η «αντίληψη» του Κοτζιούλα για την ποίηση του Καβάφη και την ερμηνεία της. Συνεχίζοντας το σημείωμά του φτάνει στην απήχηση του Αλεξανδρινού σε σχέση με αυτή του Παλαμά. Λέει ότι ο Παλαμάς στη λογοτεχνική του σταδιοδρομία «πολιτεύτηκε» σαν τους πολιτευτές του παλιού καιρού, μοιράζοντας σε νεότερους λογοτέχνες επαινετικούς προλόγους και πιστοποιητικά στιχουργίας για να τον ευγνωμονούν κατόπι αυτοί.⁹ Αντίθετα, ο Καβάφης δεν βρήκε οπαδούς, και οι ελάχιστοι που θέλησαν να τον ακολουθήσουν κάπως πιστά έπεσαν σε μίμηση αξιολύπητη. Θεωρεί όμως πως στις επιδράσεις του Αλεξανδρινού ήδη βρίσκονται ή θα βρεθούν στο μέλλον οι περισσότεροι: «Ο Παλαμάς χόρτασε τη δόξα ζωντανός. Ο Καβάφης θα γνωρίσει μεταθανάτιο το θαυμασμό που στερήθηκε όσο ζούσε». Διακρίνει μάλιστα επιρροές του Καβάφη στον Καρυωτάκη.¹⁰

Θα μπορούσε να αναρωτηθεί κανείς ύστερα από τα παραπάνω: Ο Κοτζιούλας επηρεάστηκε από τον Καβάφη; Αν και από την άποψη της στιχουργικής δεν φαίνονται φανερές επιδράσεις, όμως υπάρχουν: ο Κοτζιούλας στην ποίησή του τηρεί

μέτρο και ρίμα, απεχθάνεται όμως την πολυλογία και την περιττολογία, είναι προσεχτικός στην επιλογή των λέξεων, διακρίνεται από λεπταίσθητη ειρωνεία, σαρκασμό και αυτοσαρκασμό. Σε κάποια περίπτωση αποβάλλει την ομοιοκαταληξία, ενώ στις μεταφράσεις ξένων ποιημάτων χρησιμοποιεί πιο ελεύθερο στίχο. Ακόμη, ο Κοτζιούλας, αξιολογώντας τους ποιητές της νεότερης ελληνικής γραμματείας, τοποθετεί τον Καβάφη στην κορυφή της πυραμίδας, σε ένα «τρίπτυχο» μαζί με τον Σολωμό και τον Κάλβο.¹¹ Ίσως παραξενεύει η πρόταξη αυτή, από έναν παραδοσιακό, τριών ποιητών που χρησιμοποιούν «ελεύθερη φόρμα» και «δύστροπο λόγο»· όμως ο Κοτζιούλας μιλά για «εθνικούς ποιητές» που αντέχουν στον χρόνο λόγω «της βαθιάς πνευματικής καλλιέργειας και της ανήσυχης φύσης τους»· νοιάζεται για ιδέες και νοήματα και όχι για μοτίβα επαναλαμβανόμενα.

Ο Κοτζιούλας χρησιμοποιεί τον Καβάφη ως επιχείρημα-παράδειγμα της σταθερής θέσης του για μια ανανεωμένη ποίηση, που αφομοιώνει με υγιή τρόπο τα νεωτερικά ευρωπαϊκά στοιχεία (αναγνωρίζει την αγγλική επίδραση στον Καβάφη) συνταιριάζοντάς τα με το πνεύμα της ρωμιοσύνης.¹²

Στο αρχείο του υπάρχουν αντιγραμμένα από τον ίδιο ποιήματα του Καβάφη, με σημειώσεις για το μέτρο, για την ερμηνεία ποιημάτων του,¹³ ακόμα και για παρηχήσεις! Στη βιβλιοθήκη του βρίσκεται ακόμη η πρώτη έκδοση των ποιημάτων του Αλεξανδρινού (1935). Ο Καβάφης αποτελεί για τον Κοτζιούλα ένα πρόσφορο ταμειούχο στίχων-αποφθεγμάτων. Έτσι βλέπουμε να χρησιμοποιεί συχνά καθαφικούς στίχους, ανάλογα με την περίπτωση. Γράφοντας για τον φίλο του Μήτσο Παπανικολάου, για παράδειγμα, όταν αναφέρεται στην εικόνα της ζωής του και της επαιτείας του λίγο πριν από το άδοξο τέλος του, λέει: «Τί άλλο να προσθέσω σ' αυτήν τη μακάβρια εικόνα; Το καλύτερο επίγραμμα που θα του ταίριαζε είναι ένας στίχος του λατρευτού του Καβάφη για κάποιο άσωτο νέο της Αλεξανδρείας: "Οι καταχρήσεις μ' έφθειραν, / με σκότωσαν, διαβάτη.."» («Ιαση τάφος»). Μιλώντας για τον Παλαμά (βλ. σημ. 13) στα τελευταία του γράφει: «Όσοι πήγαιναν να τον ιδούν έβλεπαν το ζωντανό αφανισμό του. Είχε απομείνει πια ένα κουβάρι απ' αυτόν. "Είναι πληγή από φρικτό μαχαίρι" είχε πει κι ο Καβάφης για τα γερατεία» («Μελαγχολία του Ιάσωνος Κλεάνδρου» ποιητού εν Κομαηγή· 595 μ.Χ.». Λαμβάνοντας πάλι ένα γράμμα του Γρυπάρη γράφει: «Ήταν ένα από τα "δύσκολα και τ' ανεκτίμητα εύγε", που λέει κι ο Καβάφης» («Η Σατραπεία»).

Ένα μόνο από τα ποιήματα του Κοτζιούλα διαφέρει από όλα τ' άλλα (πάνω από εξακόσια), το «Αποκαρτερών»· είναι η μόνη αναφορά ποιήματός του στην αρχαιότητα: για τον αλεξανδρινό ηδονιστή φιλόσοφο, τον πεισιθάνατο Ηγησία.¹⁴ Ίσως να μην είναι συμπτωματικό αυτό.

Μένει το θέμα της γλώσσας. Πώς αντιμετωπίζει ο δημοτικιστής Κοτζιούλας τη γλώσσα του ειδώλου του; Για το γλωσσικό ζήτημα και την «τοποθέτηση» του Καβάφη σ' αυτό είχε ήδη αναφερθεί,¹⁵ λέγοντας ότι ο Καβάφης είναι ο μόνος ύστερα από τον Σολωμό που «προσπέρασε με ευστροφία το πρόβλημα» σε μια δημοτική που δεν είχε καθορίσει τα εξωτερικά της πλαίσια. Μιλά ακόμα για «την παρεξηγημένη περίπτωση Καβάφη» στο θέμα της γλώσσας. Ας δούμε όμως τί γράφει και στο «Πού τραβάει η ποίηση»: «το παράδειγμα του Καβάφη. Αυτός ήταν, έστω και άθελά του, ο εισηγητής της γλωσσικής ακαταστασίας και των παράλογων νεωτερισμών (μιλάμε για τους θιασώτες του κι όχι για τον ίδιο τον προφήτη της παρακμής με τ' αναμφισβήτητα ποιητικά και τεχνικά προσόντα του). [...] Αυτές ήταν οι ντόπιες καταβολές γνήσιου ποιού».¹⁶ Διαπιστώνουμε ότι ο Κοτζιούλας προβάλλει και στο γλωσσικό την ποιητική γνησιότητα και ελληνικότητα του Καβάφη. Αλλού: «Η νεοκαθα-

ρεύουσα δεν πολεμιέται με παλαιοδημοτική. Η λογοτεχνία δεν παίρνει απάνω της μ' εργαστηριακά κατασκευάσματα. Έπειτα, άλλο γλώσσα κι άλλο τέχνη, άλλο υψηλό υψος και άλλο δημοτική ορθοδοξία. Ο Κάλβος, ο Καβάφης, ο Καρυωτάκης δεν έγγραφον καθόλου κανονική δημοτική, και όμως αναδείχθηκαν σπουδαίοι τεχνίτες, ενώ ο Πέτρος Βλαστός π.χ. με τον κανόνα του έμεινε μια νούλα». ¹⁷ Η απάντηση νομίζω πως δόθηκε.

Με το σημείωμα αυτό θελήσαμε να δείξουμε την ελάχιστη γνωστή «μαθητεία» του Κοτζιούλα στον Κ. Π. Καβάφη και το ότι η «Τέχνη της Ποίησης» δεν έχει κανενός είδους σύνορα, όταν και οι πιο ετερόκλητες και αταίριαστες προσωπικότητες έλκονται από τη μυσταγωγία της και την υψηλή διάνοια, την οποία εκφράζει στην περίπτωση τούτη η «δάσκαλος» Καβάφης.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Γρ. Ξενόπουλος, «Ένας ποιητής», *Παναθήναια* 4 (30.11.1903).
2. «Εκείνοι που μας έλειψαν. 2. Γρυπάρης», Αρχείο Γ. Κοτζιούλα, χφ., φάκ. Γ'.
3. «Η φιλολογική μας πρωτεύουσα πριν από 20 χρόνια», Αρχείο Γ. Κοτζιούλα, χφ., φάκ. Γ' 4, 1947.
4. Ο Κύκλος 3-4 (Νοέμβρ. 1932). Το περιοδικό αυτό το εξέδιδε ο Α. Μελαχρινός στα χρόνια 1931-1939 (α' περίοδος).
5. Γ. Κοτζιούλας, «Ο ποιητής και οι κριτικοί του. Ο Κύκλος για τον Καβάφη», *Δημοκρατία*, 1.1.1933 (Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Στρ. Μυριβήλη). Ευχαριστώ την πανεπιστημιακό κ. Νίκη Λυκούργου που μου υπέδειξε το άρθρο.
6. Αφιέρωμα στον Καβάφη, *Νέα Τέχνη* 7-10 (Ιουλ.-Οκτ. 1924).
7. Για τα θέματα αυτά βλ. και Αθηνά Βογιατζόγλου, *Ποίηση και πολεμική. Μια βιογραφία του Γιώργου Κοτζιούλα*, Αθήνα, Κίχλη, 2015.
8. Γ. Κοτζιούλας, «Θέματα της τέχνης. Φιλολογικές σχολές», *Νεοελληνικά Σημειώματα* 3 (Μάιος 1937) 38.
9. Οφείλουμε να πούμε πως και πιο πριν ο Κοτζιούλας είχε ασκήσει αρνητική κριτική στον Παλαμά (Γ. Κοτζιούλας, «Κωστή Παλαμά: Ο κύκλος των τετραστίχων», *Ελληνικά Γράμματα* 76, 30.11.1929, σ. 748), όπως επίσης πως σε κείμενο για τον Παλαμά, μετά το θάνατό του, τον παρουσιάζει πιο ανθρώπινο και «εθνικό» («Εκείνοι που μας έλειψαν. 1. Παλαμάς». Αρχείο Γ. Κοτζιούλα, χφ., φάκ. Γ').
10. Βλ. και Γ. Κοτζιούλας, «Μια επέτειος. Η καθιέρωση του Καρυωτάκη», *Ποιητική Τέχνη*, τ. 18 (1.11.1948).
11. Βλ. και Γ. Κοτζιούλας, «Φιλολογικές συζητήσεις. Ο Πορφύρας ο πραγματικός», *Πρωτοπορία Κοζάνης*, 7 (8.7.1933), κ.α.
12. Βλ. Γ. Κοτζιούλας, «Συγχρονισμένη ποίηση», *Νεοελληνικά Γράμματα* (6.2.1937). «Πού τραβάει η ποίηση;», *Νέος Νουμάς*, χρ. Α', τχ. 5 (Απρ.-Ιούν. 1950) 14-22, κ.α.
13. Γ. Κοτζιούλας, «Εκείνοι που μας έλειψαν. 1. Παλαμάς», Αρχείο Γ. Κοτζιούλα, χφ., φάκ. Γ': «[...] θαρρώ κιόλας πως ανακάλυφα κάποτε έναν ξεκάθαρο υπαινιγμό [του Καβάφη] αντιπάθειας σε κάποιο ποίημά του, αλλά μου λείπουν τώρα τα κείμενα».
14. Γ. Κοτζιούλας, *Άπαντα*, τ. 1, Αθήνα, Δίφρος, 2013, σ. 59.
15. Γ. Κοτζιούλας, «Η λογοτεχνική μας γλώσσα», *Νεοελληνικά Σημειώματα* 2 (Απρ. 1937) 21.
16. Γ. Κοτζιούλας, «Πού τραβάει η ποίηση;», *Νέος Νουμάς*, Α', 5 (Απρ.-Ιούν. 1950) 14-22.
17. Γ. Κοτζιούλας, «Αναβιώσεις του μαλλιαρισμού», *Λογοτεχνικά Χρονικά* 8-9 (Μάιος-Ιούν. 1951).

Κώστας Γ. Κοτζιούλας

Ταυτίσεις καθαφικών σημειωμάτων στην Αλεξανδρινή Τέχνη

Τρία ποιήματα του Καβάφη «Ιθάκη» (“Ithaque”), «Περιμένοντας τους βαρβάρους» (“Les Barbares”) και «Τείχη» (“Murailles”) μεταφράζονται και δημοσιεύονται

στην ανθολογία του Jean Michel *Anthologie des poètes néo-grecs* (1886-1929), Παρίσι, Albert Messein éditeur, 1930, όπου δημοσιεύεται και ένα μικρό βιογραφικό σημείωμα του ποιητή. Το ποίημα «Τείχη» δημοσιεύεται χωρίς τον τίτλο του. Το βιβλίο σώζεται στη βιβλιοθήκη του Καβάφη, με υπογραμμίσεις από τον ίδιο, και έχει χειρόγραφη αφιέρωση του μεταφραστή ("A. C. P. Cavafy Témoinage d'Admiration, Jean Michel").¹ Οι μεταφράσεις αυτές των ποιημάτων του δεν ικανοποίησαν καθόλου τον Καβάφη, όπως θα δούμε παρακάτω.

Στο περιοδικό *Αλεξανδρινή Τέχνη* υπάρχουν τρεις αναφορές στο βιβλίο αυτό: Η πρώτη, στη στήλη «Σημειώματα», είναι μια απλή αγγελία, ότι θα κυκλοφορήσει από τον συγκεκριμένο γαλλικό εκδοτικό οίκο «Ανθολογία νεοελλήνων ποιητών. Τις μεταφράσεις έργων των ποιητών που θα περιλαμβάνει ο τόμος έχει κάμει σε στίχους γαλλικούς ο γνωστός λόγιος Jean Michel. Η μεγάλη ποιήτρια Comtesse de Noailles θα γράφει σημείωμα εισαγωγικό και ο διαπρεπής ελληνοιστής Philéas Lebesgue ένα διαφωτιστικό πρόλογο για τη νεοελληνική λογοτεχνία». Δίνονται στοιχεία για την τιμή αγοράς του βιβλίου και το σημείωμα κλείνει με την πληροφορία ότι: «το περιοδικό μας αναλαμβάνει εγγραφές».² Η δεύτερη αναφορά βρίσκεται στη στήλη «Βιβλία που λάβαμε», όπου δίνεται η πληροφορία ότι η έκδοση αυτή είχε φτάσει στα γραφεία του περιοδικού.³ Όπως συνηθιζόταν, στο επόμενο τεύχος δημοσιευόταν βιβλιοκρισία, συνήθως ανώνυμη ή με αρχικά ή έστω ένα ανυπόγραφο σημείωμα. Σε ένα τέτοιο σημείωμα⁴ υπάρχουν σχόλια καταπέλτες για το μεταφραστικό αποτέλεσμα του Jean Michel: «Η εργασία [...] είναι αποτυχημένη και μετάφρασε νεοελληνικά ποιήματα με τρόπο που τα αδίχησε – τουλάχιστον τα περισσότερα». Ο συντάκτης παραδέχεται: «Βέβαια η προσπάθεια τού να γνωρίσει στη Γαλλία τη νεοελληνική ποίηση είναι αξιέπαινη»· αλλά επισημαίνει παραλείψεις στίχων σε ποιήματα της Μυρτιώτισσας και του Πολέμη και δείχνει μεταφραστικά λάθη σε ποίημα του Γρυπάρη. Ας σημειωθεί εδώ ότι ανάλογα αρνητικά σχόλια για κακές μεταφράσεις ποιημάτων του Παλαμά και του Πορφύρα δημοσιεύτηκαν και στη *Νέα Εστία* με το αρχικό γράμμα Π.⁵

Αλλά το μένος του ανώνυμου σχολιογράφου της *Αλεξανδρινής Τέχνης* στρέφεται κυρίως στην αδέξια μετάφραση στίχων από τα ποιήματα «Ιθάκη» και «Περιμένοντας τους Βαρβάρους». Για τη μετάφραση του δεύτερου ποιήματος γράφει: «σαστίσαμε σαν είδαμε τους υπάτους καπελλωμένους με "belle toques". Τρέξαμε στο κείμενο. Και τί να δούμε: "Γιατί οι δυό μας ύπατοι κ' οι πραιτορες εβγήκαν / σήμερα με τες κόκκινες, τες κεντημένες τόγες;" Μήτε coiffés. Μήτε toques. Αλλ' απλούστατα toges. Και με τους πραιτορες γιατί είχε πάθος ο κ. Michel και τους έδιωξε;». Αλλά και στη μετάφραση του ποιήματος «Τα τείχη» ενοχλεί η παράλειψη του τίτλου.

Ο Πιάγκος Περίδης διασώζει μια προφορική μαρτυρία σχετικά με την αντίδραση του Καβάφη του στη μετάφραση των παραπάνω στίχων από τον J. Michel: «Κομμάτι δύσκολο την εποχή εκείνη να φορούσαν στο κεφάλι τοκ. Μάλιστα οι άντρες! Και πώς τα φορούσαν τα καπελάκια αυτά; Με φτερό, χωρίς φτερό, πώς; Έπρεπε να μας το πει ο ευλογημένος».⁶ Η επιχειρηματολογία και ο ειρωνικός τόνος είναι ακριβώς τα ίδια και στην προφορική μαρτυρία και στο γραπτό σημείωμα· γι' αυτό προτείνω να θεωρηθεί ότι το σημείωμα αυτό, αν δεν είχε γραφτεί εξολοκλήρου από τον Καβάφη, απηχούσε τουλάχιστο τις απόψεις του.

Στην αρθρογραφία του περιοδικού συναντούμε και αρνητικά σχόλια για τις κρίσεις του γάλλου νεοελληνοιστή Louis Roussel γύρω από καβαφικά ποιήματα, τις οποίες δημοσίευε στο περ. *Libre*. Ένα άρθρο του Roussel για το ποίημα «Παλαιόθεν Ελληνίς», δημοσιευμένο στο τεύχος Αυγούστου - Σεπτεμβρίου του 1930, χαρακτη-

ρίζεται δύο φορές «άρθρο ειρωνικό (κι ασήμαντο)», ενώ επικροτείται αντίθετα η μέθοδος «της συσχέτισης (της οποίας φέτος μας έδωσε έξυπνα δείγματα ο κ. Τέλλος Άγρας)». ⁷ Το συγκεκριμένο σημείωμα της Αλεξανδρινής Τέχνης ο Γ. Π. Σαββίδης το θεωρεί «προφανώς εμπνευσμένο, αν όχι και υπαγορευμένο, από τον Ποιητή». ⁸ Αν ισχύει αυτό, τότε θα πρέπει να αποδώσουμε στον Καβάφη και το παλιότερο σημείωμα του 1927, το οποίο αναφέρεται επίσης αρνητικά σε παλαιότερες μεταφραστικές απόπειρες και κρίσεις του Roussel σχετικά με καβαφικά ποιήματα. ⁹

Σε κάθε περίπτωση, αυτά τα σημειώματα, είτε προέρχονται από τον ίδιο τον ποιητή είτε όχι, είναι μεγάλης αξίας, γιατί περιέχουν σημαντικά ερμηνευτικά σχόλια για πολλά καβαφικά ποιήματα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η Βιβλιοθήκη του Κ. Π. Καβάφη. Καταγραφή και επιμέλεια Μιχαήλα Καραμπίνη-Ιατρού, Αθήνα, Ερμής, 2003, σ. 75 (8,1).
2. Αλεξανδρινή Τέχνη, τόμ. 4, τχ. 1 (Ιαν. 1930) 40.
3. Αλεξανδρινή Τέχνη, τόμ. 4, τχ. 9-10 (Σεπτ.-Οκτ. 1930) 290.
4. Αλεξανδρινή Τέχνη, τόμ. 4, τχ. 11 (Νοέμ. 1930) 342-343.
5. Νέα Εστία, χρ. 4, τχ. 92 (15.10.1930) 1113-1114. Ο Π. που υπογράφει την κριτική είναι μάλλον ο Κλέων Παράσχος.
6. Γιάγκος Πιερίδης, Ο Καβάφης. Συνομιλίες, χαρακτηρισμοί, ανέκδοτα, Αθήνα, Ωριών, [1944], σ. 46.
7. Αλεξανδρινή Τέχνη, τόμ. 4, τχ. 9-10 (Σεπτ.-Οκτ. 1930) 304.
8. Γ. Π. Σαββίδης, Μικρά Καβαφικά, τόμ. Α', Αθήνα, Ερμής, 1996, σ. 26.
9. Αλεξανδρινή Τέχνη, τόμ. 1, τχ. 5 (Απρ. 1927) 27-28.

Μιχαήλα Καραμπίνη-Ιατρού

Δυο γραμμές για τον Καβάφη από την εύθυμη πλευρά

Ένα πρωινό του Δεκεμβρίου του 1929, με τον φίλο ποιητή Μιχάλη Δασκαλάκη, είμεθα στην Δημαρχιακή Βιβλιοθήκη, όταν παρουσιάστηκε έξαφνα εκεί ο Καβάφης. Ήταν γνωστότατος ο Καβάφης, ακόμα και στους ξένους κύκλους, ως «ο φιλόσοφος», «ο ποιητής», και του άρεσε να προκαλεί συχνά την περιέργεια και τον θαυμασμό.

Αμέσως πήρε το βιβλίο που ήθελε, φωνάζοντας με επιτακτικό τόνο: «Αυτό θέλω! Τούτο θέλω!». Απορροφημένος, ποιος ξέρει από ποιες εμπνεύσεις, και ποιητικές ονειροπολήσεις, είχε ξεχάσει να βγάλει το καπέλλο του και, όταν αντελήφθηκε ότι ήταν ο στόχος της περιεργείας όλων, το έβγαλε με το δειλό και συνάμα ειρωνικό εκείνο ύφος του και το κράτησε στο χέρι.

Έπειτα ήλθε και κάθισε απέναντί μας. Κατόρθωσα να διακρίνω τον τίτλο του βιβλίου που είχε πάρει ο ποιητής. Ο τίτλος του ήταν: Τιμόθεος. Ο Καβάφης άνοιξε το βιβλίο σε μια σελίδα που ήταν γεμάτη – κάτω από τις λογής γραμμές του κυρίου κειμένου – με σημειώσεις, τυπωμένες με μικρούς χαρακτήρες. Ρίχτηκε τότε με ζήλο στο διάβασμα και αφοσιώθηκε στις ποιητικές του αναζητήσεις.

Έξαφνα, όμως, τον βλέπουμε σε μια στιγμή να ψάχνει, με απότομες κινήσεις, όλες του τις τσέπες. Ζητούσε προφανώς χαρτί για να γράψει και ανακάλυψε,

Χρ. Χριστοδούλου

τέλος, ένα παλιό φάκελλο που είχε σε μια γωνία του κάποια άγραφη θεσούλα. Εκεί σημείωσε με μικροσκοπικά γράμματα όλες τις πληροφορίες που ήθελε. Έπειτα σηκώθηκε αθόρυβα και, αφού έβαλε το βιβλίο στη θέση του, έφυγε απαρατήρητος.

Αλλά δεν περνά ένα τέταρτο της ώρας και ξαναεμφανίζεται ο ποιητής φωνάζοντας οδυρόμενος:

– Τον έχασα! Τον έχασα!

– Ποιον χάσατε, κύριε Καβάφη, μήπως τον ... Τιμόθεο;

– Όχι, καλέ, τον πύλον μου, τον πύλον μου έχασα!».

Ψάχνουμε τότε όλοι και ανακαλύπτουμε τον πύλον του ποιητού κάτω από τη θέση που είχε προηγουμένως καθίσει.

Ο Καβάφης, αφού μας ευχαρίστησε με την έμφυτη ευγένεια που τον χαρακτήριζε, τον εφόρεσε θριαμβευτικά και απήλθεν υπό τα μειδιάματα και τον θαυμασμό όλων των παρισταμένων.

Αλεξ(άνδρεια), 15.6.73

Χρ. Χριστοδούλου

Σημείωση: Το δισέλιδο αυτό χειρόγραφο κείμενο του Αλεξανδρινού Χρ. Χριστοδούλου σώζεται στη βιβλιοθήκη του Ευγένιου Μιχαηλίδη (Γενικό Προξενείο της Ελλάδας, Αλεξάνδρεια). Δεν γνωρίζουμε αν έχει δημοσιευτεί σε κάποιο αλεξανδρινό ή άλλο έντυπο. Πάντως κανένα κείμενο του Χρ. Χριστοδούλου δεν έχει αποδελτιωθεί στη μνημειώδη *Βιβλιογραφία Κ. Π. Καβάφη* (Θεσσαλονίκη, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 2003) του Δ. Δασκαλόπουλου ή στο συμπλήρωμά της (*Κονδυλοφόρος* 11, 2012). Μάλλον αδημοσίετο ή τουλάχιστο αθησαύριστο είναι και το αξιόλογο σκίτσο του Καβάφη το οποίο φιλοτέχνησε ο ίδιος ο Χρ. Χριστοδούλου. Και το σκίτσο αυτό, το οποίο παρουσιάζουμε στο εξώφυλλο των *Μικροφιλολογικών Τετραδίων* (αρ. 22), βρίσκεται στη βιβλιοθήκη του Ευγένιου Μιχαηλίδη, τοποθετημένο σε κορνίζα, μαζί με μια μικρή φωτογραφία του σκιτσογράφου, την οποία αναδημοσιεύουμε εδώ.

Δεν γνωρίζουμε βασικά βιογραφικά στοιχεία του Χρ. Χριστοδούλου. Στο *Πανόραμα...* (Αλεξάνδρεια 1972, σ. 297) του Ευγ. Μιχαηλίδη δημοσιεύεται η παραπάνω φωτογραφία του, μαζί με τη λεζάντα: «Χρ. Χριστοδούλου. Συνεργάτης *Δωδεκανήσου* (1925) και *Ανατολής* (1932) εις σατιρικήν αρθρογραφίαν». Συνεργάστηκε όμως και με άλλα σατιρικά έντυπα (λ.χ. *Σατάν*, *Τρακατρούκα*). Ενδεχομένως καταγόταν από τα Δωδεκάνησα, αλλά ζούσε στην Αλεξάνδρεια.

Α. Π.

§

Αλληλογραφία του Κ. Προυσή με τον Α. Σικελιανό

1.

Λευκωσία (Κύπρος), 22.2.1935

Μεγάλε Ποιητή,

Με δέος και χαρά μαζί Σάς γράφω για να ζητήσω τη φωτεινή Σας γνώμη για το περιοδικό *Κυπριακά Γράμματα* – που Σας το στέλνω ταχτικά – μα προπάντων για να μου γράψετε τη γνώμη Σας για τον κύπριο διηγηματογράφο Νίκο Νικολαΐδη, που θα του

αφιερώνουμε ένα ολόκληρο από τα προσεχή μας φύλλα. Κι ακόμα τολμώ να Σας ζητήσω κάποιο από τα νέα Σας μεγαλύτερην ποιήματα, για να μας ποτίσετε και μας εδώ στην Κύπρο με το δυνατό νερό της υγείας και της ομορφιάς της τέχνης Σας.

Με βαθύτατο σεβασμό,
Κώστας Προυσής
Διευθυντής Κυπριακών Γραμμάτων

2.

Αθήνα, 5.4.1935
οδός Σωτήρος 10

Αγαπημένο μου κύριε Προυσή,

Όσο άθελη και να 'ναι η σωπή μου, η έλλειψή μου απέναντί Σας με πονεί, και Σας παρακαλώ να μου τη συγχωρήσετε. Πως η Κύπρος είναι μέσα στην ψυχή μου, το ξέρετε, και πόσο | ακοίμητα! Ελπίζω να Σας στείλω κάτι σύντομα, καθώς και για τον αγαπημένο Νικολαΐδη. Μη μου καταλογίζετε μόνο την άργητα ως αμέλεια. Είμαι κυριολεκτικά πνιγμένος από υποχρεώσεις. Θεέ μου, πότε να πατήσω το νησί Σας!

Κώστας Προυσής

Ο δικός Σας
Άγγελος Σικελιανός

3.

Λευκωσία (Κύπρος), 8.11.1935

Ποιητή,

Σας ζητώ συγγνώμη που Σας ανησυχώ, μα είναι για να Σας θυμίσω το γράμμα Σας του περασμένου Απριλίου, όπου μου λέγατε πως θα στείλετε συνεργασία Σας στο περιοδικό *Κυπριακά Γράμματα* και ένα σημείωμά Σας για το Νίκο Νικολαΐδη. Το τεύχος που θ' αφιερώσουμε στο Νικολαΐδη δε θ' αργήσει να ετοιμαστεί, και γι' αυτό Σας παρακαλώ και πάλι να μου στείλετε τώρα το σημείωμά Σας αυτό, γιατί η γνώμη Σας έχει για μας μέγιστη σημασία.

Μα θέλω και κάτι άλλο: τα ποιήματά Σας, όσα έχετε τυπωμένα σε βιβλία. Είναι τόσο πολυτίμητο και πολύτιμο το έργο Σας, αλλά και τόσο δυσεύρετο!

Θα είναι για με χαρά μεγάλη να μου στείλετε ό,τι Σας ζητώ.

Ω! και να πραγματοποιήσετε την επιθυμία Σας να 'ρθείτε στην Κύπρο! Η δελφική δάφνη που θα φέρετε μαζί Σας από τα Ιερά Χώματα θ' αδερφωθεί με τη ροδοδάφνη των κυπριακών ποταμών. Κι απ' όπου θα περάσετε λαμπρός, με την ελεύθερη, ζωογόνα λαλιά Σας, θα κάνετε την πονεμένη μας τη γης ν' αναγαλλιάσει. Σας καρτερούμε, Ποιητή, πηγή της ακατάβλητης ιδέας της Δύναμης, της Υγείας και της Λευτεριάς.

Μ' εκτίμηση,
Κώστας Προυσής
Διευθυντής Κυπριακών Γραμμάτων

Κον Άγγελο Σικελιανόν / 10 Σωτήρος / Αθήνα

4.

14.1.1936

Αγαπητέ φίλε,

Αν η έλλειψή μου απέναντί Σας μετριώνταν μ' εξωτερικά μέτρα, καμμιά δικαιολογία δεν θα 'ταν αρκετή για να συγχωρηθώ. Αλλ' αν Σας πω πως μήνες τώρα παλεύω για να κρατώ το κεφάλι μοναχά έξω απ' τα κύματα των καθημερινών υποχρεώσεων που με κυ-

κλώνουνε και με τις οποίες υπεύθυνα δεσμεύτηκα, με την |ελπίδα να φιλοτιμήσω κι άλλους στους αγώνες που ανέλαβα, ξέρω πως θα με πιστέψετε. Και θα με νιώσετε ακόμα πιο πολύ, όταν Σας πω πως όσο δίνω τους ώμους μου πιο πρόθυμα τόσο περισσότερα βάρη μου φορτώνουν... οι βοηθοί μου! Για πόσο καιρό ακόμα και για να δίνω το παράδειγμα στους άλλους, θα παίζω το ρόλο της «γκαμήλας». Γιατί κάποτε θα πρέπει να τους θυμίσω και τις μεταμορφώσεις που σημειώνει ο Νίτσε – κι αυτό ακόμα για παράδειγμα – κάποτε θα τινάξω απάνωθέ μου σα λιοντάρι όλα τα βάρη! Στο μεταξύ, εκπληρώνοντας ακόμα τη «θητεία» μου στη ρωμείκη ανεμελιά, εμποδίζομαι να φανερώσω τον ενδόμυχο παλμό μου εκεί που ξέρω πως αξίζει και πως πρέπει απόλυτα να τον φανερώσω· σε Σας, στους δικούς Σας, στη λατρευμένη Κύπρο!

Μα κάπως ψυχανεμίζομαι πως τα δεσμά μου σιμώνουνε να πέσουν. Και τότε στις χαρές, τις πηγαίες ευθύνες μου, κατάβαθη κι ευθύνη και χαρά μου θα 'ναι να πετάξω πρώτα αυτού, που τόσο με καλεί από καιρό η ψυχή μου, και που τόσο γόνιμη συνάντησή της εγγυάται η ιερή πνευματική φιλία Σας!

Άγγελος Σικελιανός

[Υ.Γ.] Για το Νίκο θα γράψω μόλις ξανασάνω.

5.

Λευκωσία, 5.1.1937

Αξιότιμε κ. Σικελιανέ,

Ο κ. Μάριος Βαϊάνος μάς πληροφόρησε πως είστε και Σεις μέλος της Επιτροπής για το φιλολογικό μνημόσυνο του Αλεξ. Πάλλη, που θα γίνει τις μέρες αυτές. Η Κύπρος νιώθει βαθιά την τεράστια σημασία του έργου του Πάλλη και θέλει να μη λείψει από την επίσημη αυτή εκδήλωση της πανελληνίας εκτίμησης στο μεγάλο Δάσκαλο και Οδηγό. Γι' αυτό Σας παρακαλώ πολύ να δεχτείτε ν' αντιπροσωπέψετε το περιοδικό *Κυπριακά Γράμματα* στο μνημόσυνο και να διαβιβάσετε στη συγκέντρωση την αγάπη και το θαυμασμό μας για τον ηρωικό αγωνιστή, για το σοφό, τον αριστοτέχνη μεταφραστή, για τον ντόμπρο και λεβέντη άντρα, που στάθηκε στη λαμπρή ζωή Του ο Αλεξ. Πάλλης.

Με την ευκαιρία τούτη Σάς θυμίζω πως τα *Κυπριακά Γράμματα* ετοιμάζουν το τεύχος το αφιερωμένο στο Νίκο Νικολαΐδη και περιμένουν με λαχτάρα και τη δική σας σχετική μελέτη.

Με βαθύτατη εκτίμηση,
Κώστας Προυσής,
Διευθυντής *Κυπριακών Γραμμάτων*

6.

Λευκωσία, 8. 8.1946

Μεγάλε μας Ποιητή,

Το άγγελμα της επιθυμίας Σας να 'ρθείτε στην Κύπρο για μια σειρά ομιλίες μάς γιόμισε χαρά και συγκίνηση. Κι όταν είδαμε εδώ την ποιήτριαν Αυγή Σακαλλή σαν προπομπό της ιερής πνευματικής και εθνικής θεωρίας, που θα 'ναι ο ερχομός Σας στο νησί μας, θεωρίας που αρχηγός της θα είστε Σεις και μέλη της ο Στράτης Μυριβήλης κι ο Άγγελος Τερζάκης, η πνευματική Κύπρος βρέθηκε σε συναγερμό για να Σας υποδεχτεί άξια. Έτσι καταρτίστηκε μια Παγκύπρια Επιτροπή, για να κανονίσει όλα τα σχετικά ζητήματα και σα γραμματέας της Επιτροπής αυτής Σάς γράφω.

Από το τηλεγράφημά Σας στην κ. Σακαλλή με λύπη μας μάθαμε πως η υγεία Σας δε Σας επέτρεψε να 'ρθείτε στην Κύπρο κατά τον Ιούλη όπως λογαριάζατε, ελπίζουμε όμως κι ευχόμαστε ως το φθινόπωρο να μπορέσετε να πραγματοποιήσετε το ταξίδι. Γι' αυτό η Επιτροπή μας Σας παρακαλεί να μας πληροφορήσετε τότε ακριβώς θα πραγματοποιήσετε τον ερχομό Σας, και οι τρεις μαζί, και το γενικό χαρακτήρα που θέλετε να δώ-

σετε στην επίσκεψή Σας, να κάνω τις απαραίτητες διευθετήσεις. Σας παρακαλώ να συνεννοηθείτε και με το σεβαστό μου φίλο κ. Ν. Κλ. Λανίτη, που θα Σας κατατοπίσει πάνω στη σημερινή κυπριακή πραγματικότητα.

Πρέπει επίσης να σας πληροφορήσω πως η προεισαγωγική εργασία για τον ερχομό Σας άρχισε κιόλας, με μια ωραία ομιλία της ποιήτριας Αυγής Σακαλλή για το έργο Σας και απαγγελίες ποιημάτων Σας. Η ομιλία δόθηκε σε τρεις πόλεις και θα ξαναγίνει και στις άλλες.

Και κάτι προσωπικό: Σας ευχαριστώ για τα θερμά λόγια που είπατε για μένα και για τα Κυπριακά Γράμματα στο φίλο κ. Τάκη Φραγκούδη και που μου τα διαβίβασε πριν από καιρό. Δεν κάνω παρά το καθήκον μου όπως το νιώθω υπεύθυνα, κινημένος από ένα Ρυθμό ανώτερο, ελληνικό κι ανθρώπινο, κι αισθάνομαι χαρά και παίρνω θάρρος, όταν Εσείς, ο κορυφαίος μας Ποιητής, βρίσκετε πως κάτι αξίζει η μικρή μου προσπάθεια μέσα στη σημερινή αγωνία του Ανθρώπου.

Τώρα ολόκληρο με κυριέψε το έργο Σας και το ξαναμελετώ – όσο μπορώ να βρω στην Κύπρο – με την ιερή χαρά του μύστη, που αγγίζει την ακρότατη ουσία κι αξία της ζωής. Καθένα με ανεβάζει σε ψηλότερους κύκλους θέας, σε πλατύτερους ορίζοντες ζωής και τέχνης, αλλά και βαθύτερη συγκίνηση μου δημιουργεί. Όμως από τα τελευταία Σας, ξεχωριστά αγάπησα τη σειρά των άρθρων Σας «Ξεκινώντας» και τον υπέροχο Χριστό στη Ρώμη, το ΕΡΓΟ ΣΑΣ. Μια σειρά σκέψεις μου υποβάλανε τα έργα Σας αυτά, που ελπίζω σύντομα να μπορέσω να δώσω σ' αυτές την τελική τους διατύπωση για τα Κυπρ(ιακά) Γράμματα, σα μια ομολογία πίστης στον Γίγαντα Λόγο Σας, που +...+ τον δέχεται γίνεται δύναμη χαράς και λευτεριάς και δωρικής αρετής.

Άμα οι σκέψεις μου κατασταλάξουν σε κάτι οριστικό, δεν ξέρω αν θα μπορούσα να Σας τις υποβάλω πριν τη δημοσίευσή, για να επανορθώσετε πιθανά λάθη μου.

Με την ελπίδα πως θα 'χετε την καλοσύνη να μου απαντήσετε οριστικά για τον ερχομό Σας, ώστε η Επιτροπή μας να ξέρει μέσα σε ποια πλαίσια να κινηθεί, Σας μεταδίνω το θερμότερο χαιρετισμό και θαυμασμό της Κύπρου, που Σας περιμένει σαν Απόστολο.

Με βαθύτατο σεβασμό
Κ. Π(ρουσής)

7.

3.9.1946

Αγαπημένε μου Κύριε Προυσής,

Σας στέλνω με τον έξοχο φίλο μου Γιαννάκη Αναγνωστόπουλο (που έρχεται στην Κύπρο να πάρει θέση καθηγητή στην Εμπορική Σχολή του κ. Αντώνη Σακαλή), αργοπορημένα, έπειτα από το πολύτιμο θερμό Σας γράμμα, αυτά τα λόγια. Η ζωντανή του φίλου μου κουβέντα θα Σας πει καλύτερα πώς με συγκίνησε και πώς όλον αυτό τον τελευταίο καιρό η σκέψη πως θα 'ρχόμουν στην Κύπρο με πλημύριζε συγκίνηση βαθιά. Εμπόδιο πάντοτε και την ώρα τούτη στάθηκε και στέκεται η κλονισμένη υγεία μου, να | πετάξω, καθώς τόσο το 'θελα, ως Εσείς. Όχι πως τούτο δε θα γίνει. Αλλά χρειαζόμουν να οικονομίσω περισσότερη αντοχή σε κόπους φυσικούς, γιατί δεν πιθυμούσα βέβαια, απ' την ώρα που θ' ερχόμουν, να φειδωλετώ, με έναν ή άλλο τρόπο, τον εαυτό μου. Θεν' ερχόμουν να διακονήσω, να γνωρίσω, να δοθώ. Ο αγαπημένος μου Αναγνωστόπουλος θα Σας μιλήσει πιο πλατιά και θα Σας πει πως περιμένω αυτό τον ερχομό μου και πως είμαι βέβαιος πως η πραγματοποίησή του δεν θ' αργήσει.

Μαζί μ' αυτά τα λόγια Σας στέλνω λίγα μου βιβλία και Σας τονίζω τη χαρά που | αιστάνθηκα όταν είδα πως αυτοί οι καρποί του καθαρού δημιουργικού μου πόνου έχουνε ζυγιαστεί στη ζυγαριά της αίσθησής Σας και του νου Σας. Και προσμένω τη μελέτη Σας με ξέχωρη αναμονή.

Στο μεταξύ θέλω να σφιξω ολόθερμα το χέρι Σας για τους πνευματικούς αγώνες στην

Κύπρο. Και ποθώ να πείτε σ' όλους τους αγνούς συντρόφους Σας πως βρίσκομαι σιμά Σας πάντα μ' όλο μου το νου και την καρδιά. Θα 'ναι για με χαρά μεγάλη αν έχω σύντομα δυο λόγια Σας, αν λάβετε το γράμμα μου και τα βιβλία μου, κι ακόμα θα χαρώ ξεχωριστά όταν μάθω, με το χέρι Σας γραμμένο, πως ο αγαπημένος φίλος που Σας στέλνω θα 'χει γίνει και δικός Σας διαλεχτός κι αγαπημένος φίλος.

Με τα πιο βαθιά αισθήματα Τιμής κι Αγάπης,
πάντα δικός Σας
Άγγελος Σικελιανός

Πάνου Αραβαντινού 1 / Αθήνα

Σημείωση: Από τις αρχές του 1935 ως το 1940 το περ. *Κυπριακά Γράμματα* (1934-1956) σχεδιάζει να εκδώσει ένα τιμητικό τεύχος για τον Νίκο Νικολαΐδη. Τελικά δεν κυκλοφορεί ένα τέτοιο αφιέρωμα, παρά το γεγονός ότι είχαν συγκεντρωθεί αρκετές συνεργασίες. Μόνο λίγες από αυτές, οι πιο σύντομες και λιγότερο κριτικές, δημοσιεύτηκαν σε τρία τεύχη του περιοδικού το 1940. Ο ίδιος ο Νικολαΐδης αποθάρρυνε την ετοιμασία ενός τέτοιου τεύχους για διάφορους λόγους: αφενός, ήταν εξαρχής δυσαρεστημένος με το κυπριακό περιοδικό για την πλημμυρή δημοσίευση κειμένων του· αφετέρου, δεν επιθυμούσε να δει σε ένα τέτοιο τεύχος κείμενα με κριτικές τοποθετήσεις για το έργο του και μάλιστα με αρνητικά σχόλια ή επιφυλάξεις.

Οι Κ. Προυσής και Α. Ιντιάνος επιχείρησαν να προσεγγίσουν τον Σικελιανό (λ.χ. μέσω του Γ. Μπούρλου και του Τ. Φραγκούδη) και να τον πείσουν να συμμετάσχει στο τιμητικό αυτό αφιέρωμα. Ο Σικελιανός, αν και υποσχέθηκε να γράψει κείμενο για τον Νικολαΐδη, δεν το έκανε. Ας θυμηθούμε εδώ συνοπτικά ότι οι Σικελιανός και Νικολαΐδης γνωρίστηκαν από κοντά στην Αθήνα το 1915 και συνδέθηκαν αρχικά με στενή φιλία· και ότι, στις σωζόμενες επιστολές του Σικελιανού προς τον Νικολαΐδη, τις περισσότερες από τις οποίες τις παρουσίασε από νωρίς ο Τσίρκας (*Ηώς* 98-102, 1966, 66-70), ο ποιητής μιλούσε με θαυμασμό για ορισμένα διηγήματα του κύριου λογοτέχνη. Όσο γνωρίζουμε, δεν έχουν σωθεί οι επιστολές του Νικολαΐδη προς τον Σικελιανό.

Παρουσιάζουμε εδώ επτά επιστολές από την αλληλογραφία των Προυσή και Σικελιανού (τέσσερις του πρώτου, τρεις του δεύτερου), οι οποίες σώζονται στο αρχείο Προυσή (Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου του Γ', Λευκωσία). Ο Προυσής κρατούσε προσχέδια ή αντίγραφα των επιστολών του. Δεν υπάρχει εδώ περιθώριο να υπομνηματιστούν σχολαστικά. Θα μπορούσαμε να πούμε επιγραμματικά ότι η πρόταση για συμμετοχή του Σικελιανού στο σχεδιαζόμενο τιμητικό τεύχος για τον Νικολαΐδη επανέρχεται για πέντε πρώτες επιστολές. Παράλληλα ο Προυσής εκφράζει τον θαυμασμό του για τον ποιητή και μάλιστα ζητά από τον τελευταίο να του στείλει τα δυσεύρετα βιβλία του καθώς και αδημοσίευτα ποιήματά του, για να περιληφθούν στα *Κυπριακά Γράμματα*. Από τη μεριά του ο Σικελιανός εκφράζει επανειλημμένα την επιθυμία του να ταξιδέψει στην Κύπρο (βλ. αρ. 2, 4, 7), αλλά δεν πραγματοποίησε ποτέ ένα τέτοιο ταξίδι.

Ο Σικελιανός δεν συνεργάστηκε με τα *Κυπριακά Γράμματα*. Στο περιοδικό όμως δημοσιεύτηκε (11, 1946, σσ. 123-124) μια επιστολή του προς την κυπριακή καταγωγή ποιήτρια Αυγή Σακαλλή, που αναφέρεται στη συλλογή της *Απάνεμα* (1946). Η επιστολή αυτή περιλήφθηκε και στην έκδοση Άγγελου Σικελιανού, *Γράμματα*, επιμ. Κ. Μπουρναζάκης, τ. Β', Αθήνα, Ίκαρος, 2000, σσ. 442-443. Ο Προυσής δεν δημοσίευσε στο κυπριακό περιοδικό κείμενό του για τον Σικελιανό. Σε μεταγενέστερα χρόνια ο κύριος κριτικός σημείωσε στα χαρτιά του: «1) Να βρω την επιστολή του Σικελιανού και να την υπομνηματίσω. 2) Να καθαρογράψω τις παρατηρήσεις μου για το *Χριστό στη Ρώμη* του Σικελιανού και να τις συμπληρώσω». Στο αρχείο του Προυσή σώζεται και ένα δακτυλογραφημένο κείμενό του με ημερομηνία 10.3.1981 για την έκδοση: Άγγελου Σικελιανού, *Γράμματα στην Άννα*, Αθήνα, Ίκαρος, 1980. Δεν γνωρίζουμε αν δημοσιεύτηκε η παρουσίαση αυτή. Πάντως στο βιβλίο του Προυσή *Έλληνες ποιητές και πεζογράφοι* (Αθήνα, Εστία, 1990) δεν περιλαμβάνεται

κανένα κείμενο για τον Σικελιανό. Επίσης, κράτησε φωτοτυπία της έκδοσης: Anghelos Sikelianos, *Akritan Songs*, Greek Text and English Translation by Paul Nord, New York 1944.

Τα *Κυπριακά Γράμματα* πρόβαλαν επανειλημμένα τον κύκλο των δημοτικιστών και το έργο τους (πρβλ. τις εγκωμιαστικές αναφορές στον Αλ. Πάλλη στην επιστολή αρ. 5). Για παράδειγμα, ο Α. Ιντιάνος παρουσίασε τη σχέση του Ψυχάρη με την Κύπρο μέσα από αλληλογραφία του με Κυπρίους (τχ. 3, 15.10.1934, σσ. 97-99), ενώ δημοσίευσε έξι ανέκδοτα γράμματα του Π. Βλαστού προς τον ίδιον (τχ. 74, Αύγ. 1941, σσ. 73-77)· ο Γλ. Αλιθέροσης δημοσίευσε άρθρα για τον Αλ. Πάλλη (τχ. 14-16, 1.4.-1.5.1935, σσ. 517-519) και τον Π. Βλαστό (τχ. 17-18, 15.5.-1.6.1935, σσ. 565-571).

Δεν γνωρίζουμε περισσότερα πράγματα για τη σχεδιαζόμενη αποστολή στην Κύπρο μιας «πνευματικής και εθνικής θεωρίας», με τους Σικελιανό, Μυριβήλη και Τερζάκη, για την οποία μάλιστα συστάθηκε Παγκύπρια Επιτροπή (βλ. επιστολή αρ. 6). Πάντως η αποστολή αυτή εξαγγέλθηκε στα *Κυπριακά Γράμματα* από τον Προυσή («Να ενδυναμώσουμε τους δεσμούς», 11, 1946, σσ. 121, 137-138). Βλ. και Κ. Μπουρναζάκης, *Χρονογραφία Άγγελου Σικελιανού* (1884-1951), Αθήνα, Ίκαρος, 2006, σ. 249. Στο ίδιο περιοδικό (ό.π., σ. 138) υπάρχει σύντομη αναφορά στη διάλεξη της Α. Σακαλλή για τον Σικελιανό, που έγινε στη Λευκωσία, τη Λάρνακα και την Αμμόχωστο τον Ιούλιο του 1946.

Σύμφωνα με τον Αρ. Κουδουνάρη (*Βιογραφικόν Λεξικόν Κυπρίων*, Λευκωσία 2010, σσ. 38-39), ο φιλόλογος Γιάννης Αναγνωστόπουλος (1912-1990), που αναφέρεται στην τελευταία επιστολή του Σικελιανού (αρ. 7), δίδαξε σε εκπαιδευτήρια της Κύπρου στα χρόνια 1946-1956 και 1959-1970 (το 1956 απελάθηκε από τους βρετανούς αποικιοκράτες). Ας σημειωθεί ότι ο Σικελιανός είχε συμβάλει νωρίτερα στην απελευθέρωση του Αναγνωστόπουλου, που είχε συλληφθεί από τους Γερμανούς στα χρόνια της Κατοχής.

Λευτέρης Παπαλεοντίου

«Πρωτομαγιά». Ένα αθησαύριστο ποίημα της Γαλάτειας Καζαντζάκη

Η κυκλοφορία της εφημερίδας *Ελεύθερη Γνώμη* αποτελεί από τις πιο ενδιαφέρουσες εκδοτικές πρωτοβουλίες που αναλήφθηκαν στον χώρο του Τύπου του Ηρακλείου τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια.¹ Το πρώτο φύλλο της εφημερίδας, που απηχούσε τις θέσεις της Αριστεράς, κυκλοφόρησε στις 12 Οκτωβρίου 1944. Στον υπότιτλό της προσδιοριζόταν ως *Καθημερινή εφημερίδα των αρχών της Λαϊκής Δημοκρατίας*. Διευθυντής της ήταν ο Ευάγγελος Χριστοφοράκης και υπεύθυνος συντάκτης της ο Γιάννης Μιχ. Χριστοφοράκης. Κάθε φύλλο της ήταν συνήθως τετρασέλιδο και, ορισμένες φορές, δισέλιδο. Η κυκλοφορία της εφημερίδας, παρά τα προβλήματα που κατά καιρούς εμφανίζονταν, συνεχίστηκε για τρία περίπου χρόνια. Στις 11 Ιουλίου 1947 ενημερώθηκε το αναγνωστικό κοινό της για τη διακοπή «επ' αόριστον» της έκδοσης. Τα τρία περίπου χρόνια έκδοσης του εντύπου κυκλοφόρησαν 741 φύλλα.²

Με την *Ελεύθερη Γνώμη* συνεργάστηκαν πολλοί διανοούμενοι του Ηρακλείου, όπως ο ιστορικός Στέργιος Γ. Σπανάκης (1900-1994), ο ζωγράφος Θωμάς Φανουράκης (1915-1993), ο ποιητής Άρης Χατζηδάκης (1905-1983), ο δημοσιογράφος Θρασύβουλος Ν. Σταυράκης (1894-1960). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα κείμενα του γνωστού φιλόλογου Μενέλαου Παρλαμά (1911-1997).³

Ανάμεσα στους συνεργάτες της εφημερίδας ήταν και η Γαλάτεια Καζαντζάκη

(1881-1962).⁴ Στο φύλλο της εφημερίδας, που κυκλοφόρησε την Πέμπτη 10 Μαΐου 1945, δημοσιεύτηκε στην πρώτη σελίδα το ποίημά της «Πρωτομαγιά». ⁵ Το ποίημα, που δεν έχει βιβλιογραφηθεί,⁶ αναδημοσιεύεται παρακάτω.

ΠΡΩΤΟΜΑΓΙΑ

Κι αν μας ζώνει το σκοτάδι κι η φοβέρα
κι αν μας πνίγει την ανάσα ο σκλαβωμός
κι αν οι βόγγοι μας γιομίζουν τον αγέρα
κι είν' η ζήση μας αβάσταχτος καημός,

της Ανάστασης, ω νά τη! φτάνει η μέρα,
φτάνει ο Μάης με τα λούλουδα λαμπρός
με την άλικη της αργατιάς παντιέρα.
Σηκωθείτε ως κι οι νεκροί! Εμπρός! Εμπρός!

Πανανθρώπινης γιορτής σήμανε η ώρα
τα δεσμά μας ελυθήκαν τα βαριά.
Μια ζωή γλυκοχαράζει ελπιδοφόρα,
αγκαλιάζει όλο τον κόσμο η Λευτεριά!

ΓΑΛΑΤΕΙΑ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ

Η Γαλάτεια Καζαντζάκη σε στίχο του
Αντώνη Πρωτοπάτση (1897-1947)

Σημειώνεται ότι το ποίημα δημοσιεύτηκε στο φύλλο της *Ελεύθερης Γνώμης* που κυκλοφόρησε την ημέρα του γιορτασμού στο Ηράκλειο της εργατικής Πρωτομαγιάς, κατά την οποία οργανώθηκε μεγάλη συγκέντρωση στην πλατεία Βαλιδέ Τζαμί της πόλης από το Εργατοϋπαλληλικό Κέντρο.

Αξίζει να σχολιαστούν οι συνθήκες κάτω από τις οποίες γράφτηκε το ποίημα. Από τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας γνωρίζουμε ότι η Γ. Καζαντζάκη τους πρώτους μήνες μετά την Απελευθέρωση εξακολούθησε να διαμένει στην Αθήνα μαζί με τον άνδρα της Μάρκο Αυγέρη.⁷ Συμμετείχε στις λογοτεχνικές διεργασίες, κυρίως όσες αναλαμβάνονται από την Αριστερά, δίνοντας κείμενά της σε διάφορα έντυπα.⁸

Το ζευγάρι, τις μέρες της Μεγάλης Εβδομάδας (30 Απριλίου-6 Μαΐου 1945), πιθανότατα μετέβη στο Ηράκλειο. Κατά το διάστημα της παραμονής της στη γενέθλια πόλη της η Γ. Καζαντζάκη θα ξανασυναντήθηκε με πρόσωπα του στενού οικογενειακού περιβάλλοντός της, από τα οποία είχε αποκοπεί το διάστημα της Κατοχής. Επίσης, τόσο η ίδια όσο και ο άνδρας της, θα ήλθαν σε επαφή με φιλικά προσκείμενα προς τις ιδεολογικές θέσεις τους άτομα. Φαίνεται πως το ζευγάρι εξακολούθησε να παραμένει στην πόλη και το επόμενο χρονικό διάστημα. Έτσι, καθώς πλησίαζε η μέρα γιορτασμού της εργατικής Πρωτομαγιάς στην πόλη, η Γ. Καζαντζάκη δραστηριοποιήθηκε. Το ποίημα που έγραψε φρόντισε να το διοχετεύσει στους υπευθύνους έκδοσης της *Ελεύθερης Γνώμης*, οι οποίοι έσπευσαν να το δημοσιεύσουν σε περίοπτη θέση στο φύλλο της εφημερίδας που κυκλοφόρησε κατά την Πρωτομαγιά. Αν ισχύουν όλα τα παραπάνω, η Γ. Καζαντζάκη μάλλον θα ήταν παρούσα και στη σχετική εκδήλωση. Στην εκτενή παρουσίασή της από τις σελίδες της *Ελεύθερης Γνώμης*, ωστόσο, δεν αναφέρεται το όνομά της μεταξύ όσων παρευρέθηκαν.⁹

Γραμμένο με την ευκαιρία της εργατικής Πρωτομαγιάς του 1945, για τον πανηγυρισμό της οποίας το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας πραγματοποίησε μεγάλη κινητοποίηση,¹⁰ το ποίημα διαπνέεται από ένα τόνο αισιοδοξίας και θριάμβου για τη νέα περίοδο που ξεκινούσε για τον ελληνικό χώρο ύστερα από μια εποχή ανελευθερίας και ανέχειας.

Με την «Πρωτομαγιά», που δημοσιεύτηκε στις 10 Μαΐου 1945, η ισχνή ποιητική παραγωγή της Γ. Καζαντζάκη αυξάνεται.¹¹ Η άποψη ότι δεν είχε δημοσιεύσει ποίηση ύστερα από το 1932 αλλά μόνο πεζογραφία πρέπει να αναιρεθεί. Το συγκεκριμένο ποίημα ανήκει στην ποίηση της κοινωνικής διαμαρτυρίας. Θυμίζει έντονα στίχους του Κώστα Βάρναλη αλλά και του Κώστα Καρυωτάκη. Ειδικά ως προς τον δεύτερο, μπορεί να συσχετιστεί με το ποίημα «Κι αν έσβησε σαν ίσκιος...» της ποιητικής συλλογής του *Νηπενθή* (1921). Μας είναι γνωστά ανάλογα ποιήματά της γραμμένα κατά το 1931.¹² Είναι η περίοδος που η Γ. Καζαντζάκη έχει στρατευτεί πλέον στην Αριστερά και λαμβάνει με ενθουσιασμό μέρος στις διεργασίες που συντελούνται, διατηρώντας ωστόσο τις απόψεις της.¹³

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Μια εικόνα για την κατάσταση που επικρατούσε στον χώρο την περίοδο εκείνη παρέχει στο βιβλίο του ο Δημήτριος Ν. Μουδατσάκης, *Τα τυπογραφεία του Ηρακλείου. Με μικρή εισαγωγή για τα τυπογραφεία της Βενετίας, Ηράκλειο Κρήτης, Τυποκρέτα, 2005, σσ. 153-208.*

2. Βλ. για την εφημερίδα Ξενοφώντας Παγκαλιάς, «Οι εφημερίδες του Ηρακλείου 1881-1983», *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, Αθήνα, έτος 7ο, τχ. 36 (Οκτ.-Δεκ. 1983) 363 αρ. 43. Ακόμα, Γεώργιος Δ. Χρηστάκης, *Βιβλιοπώλες και βιβλιοπωλεία του Ηρακλείου (1880-2007). Η συμβολή τους στην πολιτισμική ανάπτυξη της πόλης*, επιμ. Κ. Ψυχογιός, Ηράκλειο 2007, σσ. 107, 119, 131, 140, 162 και 372.

3. Βλ. Λένα Τζεδάκη-Αποστολάκη, «Μ. Γ. Παρλαμάς. Ο δημιουργός του ενός», *Σήμα Μενελάου Παρλαμάς*, επιμ. Λένα Τζεδάκη-Αποστολάκη, Ηράκλειο, Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 2002, σσ. 351-352, όπου καταγράφονται τα κείμενά του στην εφημερίδα.

4. Για τη ζωή και το έργο της βλ., κυρίως, Αγγέλα Καστρινάκη, «Γαλάτεια Καζαντζάκη», παρουσίαση - ανθολόγηση, *Η παλαιότερη πεζογραφία μας. Από τις αρχές της ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, τ. Γ' 1900-1914, Αθήνα, Σοκόλη, 1997, σσ. 422-465.

5. Γαλάτεια Καζαντζάκη, «Πρωτομαγιά», εφ. *Ελεύθερη Γνώμη*, Ηράκλειο Κρήτης, χρόνος 1ος, αρ. φύλλου 153, Πέμπτη 10.5.1945, σ. 1.

6. Για το συγγραφικό έργο της ιδιαίτερα κατατοπιστική είναι η καταγραφή: *Γαλάτεια Καζαντζάκη. Εργογραφία - Βιβλιογραφία*, Έρευνα - Επιμέλεια Αγγέλα Καστρινάκη - Ειρήνη Γεργατσούλη, Συνεργάστηκαν οι ερευνητές Πασχάλης Ευθυμίου - Φρόσω Σπανού, Ρέθυμνο 2012 (ηλεκτρονική έκδοση).

7. Στυλιανός Αλεξίου, «Νίκος Καζαντζάκης (Από τη ζωή, τη σκέψη και το έργο του)», *Ποικιλία Ελληνικά. Μελέτες*, Αθήνα, Στιγμή, 2009, σ. 153.

8. Για ορισμένες κινήσεις της εκείνο το διάστημα βλ. Αγγέλα Καστρινάκη, *Η λογοτεχνία στην ταραγμένη δεκαετία 1940-1950*, Αθήνα, Εκδόσεις Πόλις, 2005, σσ. 197 και 469. Για τα δημοσιεύματά της κατά το 1945 βλ. *Γαλάτεια Καζαντζάκη*, ό.π. (σημ. 6), σσ. 31 και 40.

9. Ανυπόγραφο, «Μια αντιφασιστική εορτή. Με τάξη και επιβλητικότητα οι εργάτες του Ηρακλείου εόρτασαν χθες την εργατική Πρωτομαγιά. Ολόκληρη η περιγραφή του πανηγυρισμού», εφ. *Ελεύθερη Γνώμη*, αρ. φύλλου 154, 12.5.1945, σ. 1.

10. Από τη σχετική κινητοποίηση που εκδηλώθηκε στον λογοτεχνικό χώρο βλ., ενδεικτικά, το χρονικό της Μέλπως Αξιώτη, *Πρωτομαγιάς 1886-1945*, Αθήνα, Εκδόσεις Μαρή & Κοροντζή, Μάης 1945.

11. Αναλυτικότερα για το ποιητικό έργο της βλ. Σ. Ν. Φιλιππίδης, «Από τον μαρασμό της παρακμής στο σφρίγος της δέσμευσης: Η ποιητική πορεία της Γαλάτειας Καζαντζάκη», *Παλίμψηστον*, Ηράκλειο, περ. Γ', 32 (Φθινόπωρο 2015) 39-54, κυρίως σσ. 53-54.

12. Σ. Ν. Φιλιππίδης, «Από τον μαρασμό της παρακμής στο σφρίγος της δέσμευσης: Η ποιητική πορεία της Γαλάτειας Καζαντζάκη», ό.π. (σημ. 11), σσ. 51-53.

13. Περισσότερα, Καστρινάκη, «Γαλάτεια Καζαντζάκη», ό.π. (σημ. 4), σσ. 433-436.

Κώστας Γ. Τσικνάκης

Δύο επιστολές του Ν. Λαπαθιώτη στον Γ. Μυλωνογιάννη και ένα απλό παιδί

Στο τμήμα του αρχείου Λαπαθιώτη που απόκειται στο ΕΛΙΑ υπάρχουν και αρκετές επιστολές προς τον ποιητή και κριτικό Γιώργο Μυλωνογιάννη, με τον οποίο ο Λαπαθιώτης συνδεόταν φιλικά και συνεργαζόταν στα φιλολογικά, ιδίως στη δεκαετία του 1930. Θα παρουσιάσω εδώ δύο από τις επιστολές αυτές, η πρώτη από τις οποίες θέτει ένα μικροφιλολογικό πρόβλημα, στο οποίο η δεύτερη δίνει την απάντηση – που δεν έχει ως τώρα προσεχτεί.

Η πρώτη επιστολή φέρει ημερομηνία 25 Οκτωβρίου 1935 και είναι γραμμένη όχι στο συνηθισμένο επιστολόχαρτο που αγαπούσε να χρησιμοποιεί ο Λαπαθιώτης αλλά σε κόλλα διαγωνισμού Α4 με ρίγες.

25.X.35

Γιώργο,

Σου γράφω έτσι, γιατί δεν έχω πρόχειρο χαρτί επιστολής.

Έλεπα δέκα μέρες στην Πάτρα, με τον πατέρα μου. Είχα πάρει μαζί μου και τον εκ Μενιδίου Κώτσο-Γκίκαν. Πήγαμε και είδαμε ένα κτήμα μας, σε ωραιότατη τοποθεσία, που δεν είχα δει ποτέ πρωτύτερα. Ξαναφεύγω για την Πάτρα σε δυο μέρες.

Στον Άγρα θα γράψω στο γυρισμό. Τον καημένον! Έχει πάθει ψύχωση μαζί μου... Μα, κι εγώ, τον αγαπώ τόσο πολύ!

Το rendez-vous εκείνο στον Πειραιά, το είχα τελείως ξεχάσει – το δε γράμμα σου, που μου το υπενθύμιζε, μου ήρθε μια μέρα υστερότερα.

Έλαβα «Φλόγα»: αρκετά καλή.

Αν θες ποίημα, πάρε απ' τον Πέτρο Χάρη, εκείνο που δεν έβαλε για λόγους... ηθικής [«Γ' απλό παιδί, που εγώ αγαπώ»...]. Του γράφω να σ' το δώσει, άμα του το γυρέψεις.

Στους εξ Ηρακλείου έγραφα πως θα λείψω για λίγο.

Φίλησέ μου το «καλό παιδί», που τόσο συμπαθώ.–

Και σε φιλώ, κι εσένα,
Ναπολέων

Πλαγιογραμμένο στην επάνω αριστερή γωνία: «Τον Πέτρο Χάρη θα τον βρεις σπίτι του – Πειραιώς, 74: Κάνε ένα μικρόν κόπο ίσαμ' εκεί».

Ο Λαπαθιώτης γράφει από την Αθήνα, έχοντας μόλις επιστρέψει από την Πάτρα, για την οποία πρόκειται να αναχωρήσει ξανά. Αναφέρεται με λεπτή ειρωνεία στον Κώστα Γκίκα, με τον οποίο συνδεόταν ερωτικά, πιθανώς από το 1925 και σίγουρα από το 1928 (τον ονοματίζει με αχροστιχίδα στο ποίημα «Ερωτικό»).

Οι Λαπαθιώτηδες είχαν αξιόλογη κτηματική περιουσία στην περιοχή των Πατρών. Ένα τελευταίο κτήμα, στα Βραχνεία, το εκποίησε ο ποιητής το 1943 πέφτοντας, όπως έχει γράψει, θύμα επιτήδειων.

Η Φλόγα είναι το φιλολογικό περιοδικό του οποίου ήταν την εποχή εκείνη αρχισυντάκτης ο Γιώργος Μυλωνογιάννης, ένα μάλλον βραχύβιο έντυπο που κυκλοφόρησε από τον Μάρτιο έως τον Δεκέμβριο του 1935 σε επτά τεύχη (τα δύο τελευταία διπλά).

Ένας από τους «εξ Ηρακλείου» που αναφέρει ο Λαπαθιώτης στο γράμμα πρέπει να είναι ο νεαρός τότε Κώστας Κωνσταντουράκης, ο μετέπειτα Άρης Δικταίος, κορυφαίος μελετητής του Λαπαθιώτη, που εξέδωσε και την πρώτη συγκεντρωτική έκδοση των ποιημάτων του το 1964. Στο αρχείο Λαπαθιώτη υπάρχουν καρτ ποστάλ σταλμένα από τον ποιητή στον Δικταίο από την Πάτρα το 1935.

Ο Λαπαθιώτης λοιπόν προτείνει στον Μυλωνογιάννη να δημοσιεύσει στη Φλόγα το

ποίημα «Τ' απλό παιδί που εγώ αγαπώ», το οποίο ο Πέτρος Χάρης αρνήθηκε για λόγους ηθικής να το δημοσιεύσει στη *Νέα Εστία*.

Το ποίημα αυτό είναι ένα από τα λίγα που βρίσκεται στο αρχείο Λαπαθιώτη σε διαδοχικές χειρόγραφες μορφές, πέντε συνολικά, έτσι που να φαίνονται τα στάδια επεξεργασίας που πέρασε. Ένα χειρόγραφο φέρει την ένδειξη «Οριστική μορφή» και την υποσημείωση «Διορθωμένο οριστικά το καλοκαίρι του 1935», ενώ υπάρχει και άλλο χειρόγραφο, χωρίς χρονολογική ένδειξη, που είναι η καθαρογραμμένη «Οριστική μορφή».

Ο Άρης Δικταίος γράφει για το ποίημα αυτό (Ναπολέον Λαπαθιώτης, *Τα ποιήματα*, επιμ. Άρης Δικταίος, Αθήνα, Φέξης, 1964, σ. 287):

Το ποίημα, όπως βγαίνει από την επιστολή της 25 Οκτ. 1935 προς τον Γ. Μυλωνγιάννη, είχε δοθεί στον Πέτρο Χάρη για τη «*Νέα Εστία*», που δεν το «έβαλε για λόγους ηθικής». Ο Χάρης, που τον ρώτησα πρόσφατα, το αποκλείει, γιατί «ποτέ δεν του δόθηκε συνεργασία του Λαπαθιώτη που να μην τη δημοσιεύσει». Επειδή, όμως, ο ποιητής μιλά συγκεκριμένα γι' αυτό το ποίημα, που δεν εμφανίστηκε, οπωσδήποτε, από τις σελίδες της *Νέας Εστίας*, φαίνεται πως μάλλον ο Χάρης θα ξέχασε, ύστερ' από τριάντα χρόνια, την περίπτωση. Το ποίημα θα δημοσιεύθηκε, κατά πάσαν πιθανότητα, στο περιοδικό *Φλόγα* (θυμάμαι πως είχα δει ένα-δυο φύλλα της, δε θα βγήκανε, ίσως, και περισσότερα – ας εξακριβώσει το πράγμα η Φιλολογία...), γιατί, τον Μάιο του 1936, που δημοσιεύθηκε η νεανική μελέτη μου για τον Λαπαθιώτη, το είχα μεταφέρει ολόκληρο σ' αυτήν.

Και συνεχίζει ο Δικταίος επισημαίνοντας ότι η απουσία του ποιήματος από την έκδοση του 1939 δικαιολογείται από τον φόβο του Λαπαθιώτη για τυχόν αντιδράσεις για το ομοερωτικό περιεχόμενο του ποιήματος, καθώς ήταν νωπές και οι μνήμες από την περιπέτεια με τη μεταξική λογοκρισία το 1938 για το ποίημα «Επεισόδιο», ενώ το 1943, όταν είχαν εκλείψει οι λόγοι αυτοί, το συμπεριέλαβε στη (μηδέποτε εκδοθείσα τελικά) «Συλλογή Φουριώτη».

Η εικασία του Δικταίου είναι σωστή. Η Φιλολογία έρχεται σήμερα, ύστερα από 52 χρόνια, να «εξακριβώσει το πράγμα». Το ποίημα του Λαπαθιώτη δημοσιεύτηκε πράγματι στη *Φλόγα*. Στο τελευταίο τεύχος που εξέδωσε το περιοδικό (τχ. 6-7, Νοέμβρ.-Δεκ. 1935) δημοσιεύεται πρώτο πρώτο το ποίημα με την ένδειξη «Ανέκδοτο»:

Τ' απλό παιδί, που εγώ αγαπώ...

Τ' απλό παιδί, που εγώ αγαπώ, δεν έζησε στα πλούτη,
δεν έχει τρόπους να φερθεί, και μήτε να ντυθεί,
– μα είναι το πιο καλό παιδί, που μες στην πλάση τούτη,
μπορεί ν' απαντηθεί.

Δεν ξέρει γράμματα πολλά, δεν κάνει για σαλόνι,
τα ρούχα του είναι της δουλειάς, τριμμένα και παλιά,
– μα το μεγάλωσε το φως, αυτό που μεγαλώνει
τα ξένοιαστα πουλιά...

Κι άλλοτε μου 'τυχε ξανά, στο διάβα κάποιου δρόμου,
να περπατήσω φιλικά με διάφορα παιδιά:
– μ' αυτό, σεμνό και ταπεινό, βαδίζει στο πλευρό μου,
σα μια μικρή καρδιά...

Κι όταν των άλλων των παιδιών τα λούσα βλέπει πλάι,
κι αυτό δεν έχει πιο καλό κουστούμι να ντυθεί,
τότε γυρίζει τη ματιά και μου χαμογελάει,
– να παρηγορηθεί...

Η δημοσίευση αυτή δεν έχει, απ' όσο ξέρω, καταγραφεί πουθενά, ούτε στα πρόσφατα *Απαντα τα ευρεθέντα* του Λαπαθιώτη. Υπάρχουν μερικές επουσιώδεις διαφορές

σε σύγκριση με την έκδοση του Δικταίου, πιο σοβαρή από τις οποίες είναι το «φιλικά» αντί για «συντροφιά» στον δεύτερο στίχο της τρίτης στροφής. Η δημοσιευμένη στη Φλόγα μορφή είναι ταυτόσημη με τη χειρόγραφη «Οριστική μορφή».

Ως προς το μικροφιλολογικό αίνιγμα: Ο Λαπαθιώτης γράφει ότι ο Πέτρος Χάρης δεν θέλησε να δημοσιεύσει το ποίημα στη *Νέα Εστία*, κάτι που ο Χάρης, τριάντα χρόνια αργότερα, αρνήθηκε κατηγορηματικά. Τί συνέβη τελικά;

Η απάντηση στο αίνιγμα είχε δοθεί τόσο καιρό, αλλά κανείς μελετητής του Λαπαθιώτη ως τώρα δεν την είχε προσέξει, ούτε ο Δικταίος. Περιέχεται στην αμέσως επόμενη επιστολή προς τον Μυλωνογιάννη, που θα παρουσιάσω τώρα. Γράφεται έναν μήνα μετά την προηγούμενη, αφού ο Λαπαθιώτης έχει επιστρέψει και από το δεύτερο ταξίδι του στην Πάτρα:

25.XI.35

Γιώργο,

Αν εσύ μου γράφεις ανήμερα του θαυμασίου εκείνου δημοηφίσματος, κι εγώ νά που σου απαντώ τη στιγμή, ακριβώς, που τα σμήνη των αεροπλάνων βομβούν αποπάνω απ' τα κεραμίδια μου, χαιρετίζοντά την άφιξιν της Αυτού Ηλιθιότητος...

Ώστε κι εγώ είμ' εντάξει!

Έχω γυρίσει εδώ και πλέον από μια βδομάδα. Πέρασα περίφημα στην Πάτρα, και τις δυο φορές που πήγα.

Μου ζητάς... υπερπαραγωγή! Δε με παρατάς, λέω 'γώ! Η Πάτρα με τεμπέλιασε αφάνταστα... Κι έπειτα, γιατί; Για να γράψει ο Παναγιωτόπουλος, στην «Εγκυκλοπαιδεία», τρεις αράδες παραπάνω;... Αλίμονο!

Καλά είμαστ' έτσι, σώπα συ!

Πραγματικά είχα νομίσει πως η «Νέα Εστία» δε θα 'βαζε το ποίημα. Και για να την αποζημιώσω, θα της στείλω άλλο. «Φλόγα» πότε; Η παρέα τί γίνεται;

(Τη στιγμή αυτή, αρχινούν και τα κανόνια στο Λυκαβηττό: Η Αυτού Ηλιθιότης έφτασε!...).

Να ιδωθούμε, ναι; Τώρα, όμως, βγαίνω και μέρα, και πρωί, να ξέρεις! Πάντως η νύχτα είναι προτιμότερη. Το ερχόμενο Σάββατο, λοιπόν, στις 11, στο «Βυζάντιο».

Θα πάμε να δούμε και το «καλό παιδί». Και θα πιούμε κι ένα ποτήρι μαζί!

Δικός σου, Ναπολέων

Πλαγιογραμμένο στην επάνω αριστερή γωνία: «Ευχαριστώ για τ' αποκόμματα – αλλά θα τα 'θελα και με την ημερομηνία τους. Έτσι θα είχαν πιο πολλά δικαιώματα να μπουέ στο... αρχείο!... (Το γράμμα σου το πήρα μόλις χτες.)»

Δίνεται λοιπόν, κατά πάσα πιθανότητα, η απάντηση: Ο Χάρης δεν είχε αρνηθεί να δημοσιεύσει το ποίημα, απλώς το είχε καθυστερήσει: και ο Λαπαθιώτης το εξέλαβε αυτό ως άρνηση. Το ποίημα που έστειλε ο Λαπαθιώτης στη *Νέα Εστία* «για να την αποζημιώσει» είναι η «Μικρή ελεγεία» και δημοσιεύτηκε στο τεύχος 216 της 25.12.1935.

Η επιστολή φωτίζει ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες για τις συνήθειες του Λαπαθιώτη. Είναι, ας πούμε, γνωστό ότι έβγαινε μόνο αργά το βράδυ, εδώ όμως αναφέρει ότι είχε μόλις αρχίσει και τις εξόδους με το φως της ημέρας. Αργότερα πάντως επέστρεψε στο αποκλειστικά νυχτερινό πρόγραμμα, όπως ξέρουμε από τη μεταγενέστερη αλληλογραφία του.

Δεν έχει σωθεί σε δημόσια προσβάσιμο αρχείο η επιστολή του Μυλωνογιάννη, ώστε να ξέρουμε ποιον όγκο φιλολογικής εργασίας ζητούσε από τον Λαπαθιώτη: πάντως είναι χαρακτηριστική η αίσθηση ματαιότητας που διακατέχει τον ποιητή και που τον οδηγεί στη φυγοπονία. Η *Εγκυκλοπαιδεία* που αναφέρεται πρέπει να είναι η *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία* Πυρσού-Δρανδάκη, όπου τα περισσότερα φιλολογικά λήμματα τα είχε γράψει ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος (και με την οποία συνεργάστηκε και ο ίδιος ο Λαπα-

θιώτης στους τελευταίους τόμους της). Ωστόσο, η έκδοσή της είχε ολοκληρωθεί ήδη το 1934, ενώ το λήμμα Λαπαθιώτη το είχε γράψει ο Τέλλος Άγρας.

Η επιστολή γράφεται την ημέρα της επιστροφής του Γεωργίου Β΄ στην Αθήνα, ύστερα από το πρόδηλα νόθο («θαυμάσιο» το χαρακτηρίζει) δημοψήφισμα της 3ης Νοεμβρίου 1935 που επανέφερε το πολίτευμα της βασιλευόμενης δημοκρατίας. Ανάμεσα στους βενιζελικούς και τους αριστερούς της εποχής ήταν πολύ διαδεδομένη η αντίληψη ότι ο Γεώργιος ο Β΄ ήταν ολιγοφρενής – χαρακτηριστικά τον αποκαλούσαν «ο Βους». Αναμενόμενο ήταν να έχει και ο Λαπαθιώτης την ίδια άποψη, και γι' αυτό τον αποκαλεί «Αυτού Ηλιθιότητα».

Νίκος Σαραντάκος

Συμπληρώνοντας μια επιστολή του Κώστα Ουράνη προς τον Πέτρο Χάρη

Σ' ένα τμήμα του αρχείου του Κώστα Ουράνη, το οποίο απόκειται στο Λογοτεχνικό Αρχείο του Τομέα ΜΝΕΣ του Τμήματος Φιλολογίας του ΑΠΘ,¹ σώζεται μια ταξιδιωτική επιστολή του ποιητή προς στον Πέτρο Χάρη από την Προβηγκία. Η επιστολή που χρονολογείται στις 13.9.1931 δημοσιεύθηκε το 1979 με επιμέλεια του αποδέκτη.² Στη δημοσίευση ο Χάρης παραλείπει ένα εκτενές τμήμα της επιστολής, στο οποίο ο Ουράνης κάνει λόγο για την ανάγκη διορισμού του φίλου του Κλέωνα Παράσχου ως καθηγητή γαλλικών σε δημόσιο σχολείο. Όμως, παρόλο που η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929 ήταν σε ισχύ και σχετικός νόμος όριζε τα του διορισμού των καθηγητών στη Μέση Εκπαίδευση,³ ο Ουράνης θεωρεί ότι για την επίτευξη του διορισμού του Παράσχου είναι απαραίτητη η πολιτική μεσολάβηση, η οποία προϋποθέτει τις κατάλληλες πολιτικές γνωριμίες. Επειδή, όμως, ο ίδιος απουσιάζει από την Αθήνα, αναθέτει στον Χάρη τη διευθέτηση της υπόθεσης και του δίνει σχετικές οδηγίες για την επιτυχία της έκβασής της. Στο απόσπασμα αυτό της επιστολής δεν γίνεται λόγος για φιλολογικά ή ταξιδιωτικά ζητήματα αλλά για πρακτικά ζητήματα του καθημερινού βίου, και από την άποψη αυτή φωτίζει μια άλλη πτυχή της προσωπικότητας του Ουράνη, του Χάρη αλλά και του Παράσχου. Ο Ουράνης, που αποδεικνύεται πιστός φίλος, δεν παύει να ενδιαφέρεται για την επαγγελματική αποκατάσταση του φίλου του Παράσχου, ακόμη και από το εξωτερικό με όποιους τρόπους κρίνει αποτελεσματικούς, ενώ ο Χάρης και ο Παράσχος φαίνονται εξοικειωμένοι και αποδέχονται τις τακτικές που προτείνει ο Ουράνης. Το τμήμα αυτό της επιστολής, χαρακτηριστικό για τον τρόπο σκέψης των τριών πνευματικών ανθρώπων πάνω στο συγκεκριμένο ζήτημα – πιθανόν απηχούν τις επικρατούσες τότε αντιλήψεις για το θέμα – αποκαλύπτει παθογένειες του ελληνικού κρατικού σπαστήματος των πρώτων δεκαετιών του εικοστού αιώνα και ίσως αυτός να είναι ο λόγος που ο Χάρης δεν το δημοσίευσε. Το παραλειπόμενο τμήμα θα μπορούσε να αποτελέσει μια ξεχωριστή επιστολή, αλλά ο Ουράνης φαίνεται ότι θέλησε να αποφύγει μια επιστολή με αποκλειστικό περιεχόμενο τα σχετικά με τον διορισμό του Παράσχου. Το απόσπασμα της επιστολής δημοσιεύεται εδώ για πρώτη φορά και παρατίθεται σε μονοτονικό χωρίς άλλες αλλαγές.

Και πρώτα πρώτα για τον Κλέωνα. Σ' ευχαριστώ ολόκαρδα για το φιλικό ενδιαφέρον που έδειξες γι' αυτόν στο ζήτημα των ενεργειών για τον διορισμό του σε μια θέση καθηγητή της Γαλλικής. Το ενδιαφέρον σου αυτό το περίμενα – όπως και περίμενα ότι εσένα, εκ μέρους του Κλέωνος, σε παραξενεύει: δηλαδή την έλλειψη εμμονής σε ό,τι ζητάει, την εύκολη αποθάρρυνση, την εγκατάλειψη ενός πράγματος για κάτι άλλο – και τα λοιπά. Πρέπει να τον δικαιολογήσουμε και να εργασθούμε εμείς γι' αυτόν. Ο Κλέων, και άλλοτε, αλλά και τώρα ιδίως, είναι σαν σαστισμένο πουλί. Το γεγονός ότι δεν έχει μπορέσει να εύρη μια κάποια λύση στο πρόβλημα της ζωής τον έχει πικράνει και τον έχει ταράξει.⁴ Η αποχώρησή του από τα Αθηναϊκά Νέα – όπου πίστευε πως θα 'ταν à l'abri – τον κλόνισε ακόμα περισσότερο. Τα γράμματα που έλαβα απ' αυτόν δίνουν την εντύπωση ενός ναυαγού ο οποίος θέλει να πιαστεί από κάτι αλλά δεν έχει τη δύναμη. Ας κυττάξουμε λοιπόν εμείς που είμαστε πιο ψύχραμοι και που μπορούμε γι' αυτόν κάτι περισσότερο απ' ό,τι μπορεί ο ίδιος για τον εαυτό του αυτή τη στιγμή, να κάνουμε μ' όλη μας την ψυχή ό,τι μπορούμε. Αυτός μου έγραψε ένα γράμμα απελπισμένο, που το έλαβα μαζί με το δικό σου, γιατί θεωρεί το ζήτημα του διορισμού του ως καθηγητού εντελώς ναυαγισμένο. Εσύ όμως μου γράφεις ότι είναι κάτι το δύσκολο αλλ' όχι και το εντελώς αδύνατο και ότι τόσο ο Παπανδρέου όσο και ο Μπέρτος ενδιαφέρθηκαν ειλικρινώς γι' αυτό.⁵ Κάνε μου λοιπόν τη χάρη, αγαπητέ μου κι εξακολούθησε εσύ τις ενέργειές σου για τον Κλέωνα ανεξάρτητα απ' ό,τι σκέπτεται ή κάνει εκείνος. Ξαναδές τον Παπανδρέου και πες του και εκ μέρους μου πως θα του ήμουν εγγνώμων⁶ εάν έκανε τον διορισμό του Κλέωνος. Ξαναμίλησε και του Μπέρτου. Εξήγησέ τους ότι ο Παράσχος είναι άξιος να υποστηριχθεί και εξήγησέ τους τη σκληρή θέση στην οποία βρίσκεται.⁷ Κάνε τέλος ό,τι μπορείς, ό,τι μπορείς. Σ' ενάμισυ μήνα θα 'μαι κι εγώ κάτω – γιατί το ταξίδι της Αμερικής μάλλον εναυάγησε – (μαθαίνω ότι θα στείλουν τον Μελά αντί εμένα που το πρωτοσκέφθηκα και το πρωτοζήτησα) και τότε θα κινήσω κι εγώ γη και ουρανό για να του εξασφαλίσω κάτι, – αν ο διορισμός του ως καθηγητού δεν έχει πραγματοποιηθεί. Εν τω μεταξύ, φρόντισε να τον βλέπεις τον Παράσχο και να τον ενθαρρύνεις. Έχει ανάγκη φιλικής θέρμης – κι ο κόσμος έχει γίνει σήμερα τόσο σκληρός. Εγώ πάλι από δω, Ξαναγράφω του Παπανδρέου, γράφω και του πεθερού μου⁸ – κάνω τέλος ό,τι μπορώ για να τον θερμάνω και να του χρησιμεύσω.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ευχαριστώ θερμά το τμήμα ΜΝΕΣ του ΑΠΘ για την άδεια πρόσβασης στο Αρχείο Νεοελληνικής Λογοτεχνίας και για την άδεια δημοσίευσης της επιστολής.
2. Βιογραφικά του Κώστα Ουράνη και μια αλληλογραφία για το "Sol y Sombra". Επιμέλεια Πέτρου Χάρη, Αθήνα 1979, σσ. 64-67.
3. Ο νόμος 4373 της 13 Αυγούστου 1929 «Περί διαρρυθμίσεως των σχολείων της Μέσης Εκπαίδευσως» ρυθμίζει τα θέματα του διορισμού των καθηγητών στη Μ. Εκπαίδευση. Σύμφωνα με το άρθρο 5 για να διοριστεί κάποιος σε σχολείο της Μέσης Εκπαίδευσης πρέπει να υποβάλει στην επίσημη δημοτική ή κοινοτική αρχή αίτηση, η οποία θα συνοδεύεται με τους τίτλους σπουδών του, πιστοποίηση για τον χρόνο και το είδος τυχόν δημόσιας προϋπηρεσίας του και «του επισήμου πιστοποιητικού της αρμόδιας δημοτικής ή κοινοτικής αρχής εν τω οποίω ν' αναγράφεται ο αριθμός από τον οποίο είνε εγγεγραμμένος ο αιτών εν τω μητρώω». Το Εκπαιδευτικό Συμβούλιο καταγράφει αυτές τις αιτήσεις κατά χρονολογική σειρά υποβολής τους και προτείνει για διορισμό αρχικά αυτούς που έχουν σχετικές σπουδές, στη συνέχεια αυτούς που έχουν μεγαλύτερο βαθμό πτυχίου και σε περίπτωση ισοβαθμίας όποιον κατέθεσε πρώτος την αίτηση. Με τον νόμο εισάγονται νέα δεδομένα σχετικά με τον διορισμό των καθηγητών στα σχολεία, αφού εδώ συναντούμε σε μια πρώιμη μορφή το μετέπειτα γνωστό σύστημα της επετηρίδας.
4. Δεν είναι ο μόνος νεοσυμβολιστής ποιητής που δεν είχε μόνιμη και σταθερή δουλειά με συνέπεια την οικονομική δυσπραγία και την επακόλουθη άσχημη ψυχολογική κατάσταση.
5. Ο Γεώργιος Παπανδρέου ήταν υπουργός παιδείας της κυβέρνησης Βενιζέλου κατά το διάστημα 1930-1932 και ο Νικόλαος Μπέρτος γενικός γραμματέας του ίδιου υπουργείου. Δεν υπάρχουν όμως στοιχεία για τον ρόλο τους στην περίπτωση του Παράσχου και, αν κρίνουμε από το γεγονός ότι η

προσπάθεια του Ουράνη έμεινε τελικά ατελέσφορη, συμπεραίνουμε ότι τα αναφερόμενα για τους δύο πολιτικούς αποτελούν εκτιμήσεις του Ουράνη. Πραγματικά ο Παράσχος στην αυτοβιογραφία του πουθενά δεν αναφέρει ότι υπήρξε καθηγητής της γαλλικής και μάλιστα διορισμένος σε δημόσιο σχολείο. Ειδικότερα για το διάστημα που μας ενδιαφέρει εδώ αναφέρει τα εξής: «Το 1932 και 1933 εργάζομαι στην Πολιτεία (τακτικός συντάκτης). Όταν σταματά η εφημερίδα με διορίζει ο Παπανδρέου στο Υπουργείο Παιδείας. Λίγη δουλειά. Διαβάζω. Γράφω άρθρα, μελέτες...». Βλ. Κλ. Παράσχος, *Βιογραφία (Νέες σελίδες)*, Αθήνα, εκδ. Δίφρος, 1957, σ. 57. Μάλλον πρόκειται για προσωρινή δουλειά γραφείου ή κάποια άλλη θέση στο υπουργείο, όχι όμως θέση καθηγητή.

6. Η λέξη υπογραμμισμένη σημαίνει καλή γνωριμία του Ουράνη με τον υπουργό, ο οποίος μπορεί στο μέλλον να στηρίζεται στην ευγνωμοσύνη του ποιητή.

7. Είναι έκδηλη η αγωνία και το άγχος του Ουράνη για τον διορισμό του Παράσχου, με αποτέλεσμα να σκέφτεται με βάση το συναίσθημα και όχι τη λογική. Ο Ουράνης δεν παίρνει υπόψη του ότι ο Παράσχος, αν και γνώριζε τη γαλλική γλώσσα, δεν μπορούσε να τη διδάξει, γιατί δεν είχε συναφείς σπουδές. Ο Παράσχος είχε παρακολουθήσει οικονομικές σπουδές και λογιστική στο πανεπιστήμιο της Γενεύης, χωρίς όμως να πάρει το πτυχίο του. Στη συνέχεια γράφτηκε στη Νομική Σχολή του πανεπιστημίου Αθηνών, χωρίς να αποφοιτήσει.

8. Στο ζήτημα εμπλέκει και τον πεθερό του Μιλτιάδη Νεγρεπόντη, ο οποίος ως παλαιός πολιτικός, αφού είχε διατελέσει υπουργός Οικονομικών το 1916 στην κυβέρνηση Εθνικής Αμύνης και στην κυβέρνηση Βενιζέλου το διάστημα 1917-1920, θα μπορούσε να είναι χρήσιμος.

Ελένη Παρισιάδου

Ένα άγνωστο κείμενο του Γ. Σεφέρη για τον L. Durrell

Στο ποίημα «Στα περίχωρα της Κερύνειας» ο Γιώργος Σεφέρης αναφέρεται πλάγια στον Lawrence Durrell με το παροιμιώδες «κυνικός και φιλέλληνα» προσθέτοντας στον μεθεπόμενο στίχο: «κάποτε αστείος». Από όσο γνωρίζω, το επίθετο αστείος δεν έχει σχολιαστεί στη σεφερική κριτική· αξίζει να σημειωθεί ότι δεν υπάρχει καν απόλυτη συμφωνία για το ποιον ποιητή εννοούσε ο Σεφέρης σ' αυτό το αινιγματικό ποίημα. Η Κατερίνα Κρίκου-Davis, για παράδειγμα, εικάζει ότι ο ποιητής μπορεί να αναφέρεται και στον W. H. Auden.¹ Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι οι έμπειροι αγγλοσάξονες μεταφραστές Edmund Keeley και Philip Sherrard μεταφράζουν αγγλικά, χωρίς κανένα σχόλιο, το επίθετο αστείος ως *amusing*,² ενώ ο Γιώργος Γεωργής μεταγράφει – βάσει μιας αδημοσίευτης εκδοχής του ποιήματος; – την έκφραση «κάποτε αστείος» ως «κάποτε άδικος».³ Αστείος, διασκεδαστικός ή άδικος; Σε αγγλική μετάφραση *amusing* ή *droll*; Από ένα κείμενο του Σεφέρη άγνωστο στην ελληνική βιβλιογραφία,⁴ γραμμένο έναν χρόνο πριν πεθάνει, ενισχύεται, νομίζω, η τελευταία υπόθεση· δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο ποιητής είχε στον νου του τον Durrell.

Ο Σεφέρης έγραψε το κείμενο αυτό για ένα «Αφιέρωμα Durrell 1970» του γαλλικού περιοδικού *Entretiens*, ανταποκρινόμενος σε επιστολή του διευθυντή του F. J. Temple, με την οποία ο τελευταίος ζητούσε από φίλους και μελετητές του έργου του Durrell να καταθέσουν «αναμνήσεις, πορτραίτα, ή κριτικές μελέτες», που θα καθιστούσαν το αφιέρωμα «εργαλείο έρευνας». Η επιστολή αποστέλλεται από παραδρομή στην οδό Άργους αντί στην οδό Άγρας και, μη λαμβάνοντας απάντηση, ο Temple ζητάει από τον Σεφέρη με δεύτερη επιστολή του την άδεια να αναδημοσιεύσει ένα αγγλικό κείμενο 400 λέξεων, γραμμένο από τον ίδιο το 1962 για τη διακόσμηση του φακέλου ενός δίσκου γραμμοφώνου 45 στροφών με τίτλο *O Durrell διαβάζει Durrell*.⁵ Ο Σεφέρης όχι μόνο συγκατατίθεται αλλά προσθέτει και ένα νέο

κείμενο, γραμμένο απευθείας γαλλικά⁶ αλλά με τον αγγλικό τίτλο “Many Nightingales Ago” («Εδώ και πολλά αηδόνια»).⁷ Λαμβάνοντας υπόψη το περιεχόμενο, θα έλεγε κανείς ότι ο Σεφέρης αρχίζοντας από τον τίτλο υπαινίσσεται τον προ πολλού τερματισμό της φιλίας του με τον Durrell.

Τα δύο κείμενα δημοσιεύονται από το *Entretiens* μετά τον θάνατο του Σεφέρη, στο πρώτο τεύχος του περιοδικού το 1973, ως μέρη ενός ενιαίου άρθρου με τίτλο «Les Poèmes Grecs de Durrell». Δεν ξέρω αν ο Σεφέρης θα συμφωνούσε με αυτό το σχήμα, αλλά είναι βέβαιο ότι δεν θα συμφωνούσε με μικρές αλλά σημαντικές αλλαγές που εισάγει ο Temple στο κείμενο του 1970, για να παρατείνει τη ζωή της φιλίας των δύο ανδρών. Η αρχή και το τέλος του αγγλικού κείμενου του 1962 μεταφράζονται εδώ από τη γαλλική μετάφραση του *Entretiens*, η πιστότητα της οποίας θα έπρεπε να ελεγχθεί:

Vous me demandez quelques mots sur ce que je pense de la poésie de Larry qui touche à la Grèce. La réponse m'est fournie par le dernier chapitre de son *Prospero's Cell*, écrit en Egypte ou certains d'entre nous s'étaient réfugiés lors de l'occupation de la Grèce et la capitulation de la Crète. Il remarque: “Ici, la Grèce nous manque comme le corps d'une amie. Mais surtout c'est l'œil qui nous fait défaut. La Grèce n'est pas un pays mais un œil vivant. Le voyager est incapable de décrire ce pays. C'est plutôt lui-même qui se trouve décrit”.

Μου ζητάτε λίγες λέξεις για το τί σκέπτομαι για την ποίηση του Λάρρυ, που συνδέεται με την Ελλάδα. Η απάντησή μου προσφέρεται από το τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου του *Prospero's Cell*, που γράφτηκε στην Αίγυπτο, όπου πολλοί από εμάς είχαμε καταφύγει μετά την κατάκτηση της Ελλάδας και την πτώση της Κρήτης. Σημειώνει: «Εδώ, η Ελλάδα μάς λείπει όπως λείπει το σώμα μιας ερωμένης. Αλλά περισσότερο από κάθε τι άλλο μάς λείπει το μάτι. Η Ελλάδα δεν είναι μια χώρα αλλά ένα ζωντανό μάτι. Ο ταξιδιώτης αδυνατεί να περιγράψει αυτή τη χώρα. Καταλήγει μάλλον να βρει να περιγράφεται ο ίδιος».

Ακολουθούν αποσπάσματα από τα *Ελληνικά ποιήματα* του Durrell: “In Arcadia”, “Matapan”, “Asphodels”, “Chalcidice” και οι τελευταίοι στίχοι του ποιήματος “Bitter Lemons”, με τους οποίους τελειώνει το ομώνυμο ταξιδιωτικό μυθιστόρημα· και τελειώνει με τα παρακάτω:

Peut-être fais-je trop de citations: quand j'ai pour la première fois rencontré cette image très efficace de l'œil enregistreur, je ne pu m'empêcher d'être obsédé par le yeux perçants du sphinx de Thèbes lorsqu'il proposait son énigme: question pour question. A cette énigme, il y avait, dans les anciens temps une réponse: l'homme. *Je crois bien que cette réponse peut être encore valable aujourd'hui et que Larry en a entendu parler.*

Ίσως κάνω πολλές παραπομπές: όταν συνάντησα πρώτη φορά αυτή την πολύ δραστηική εικόνα του ματιού εγγραφέα, δεν μπορούσα να απαλλαγώ από την ιδέα των διαπεραστικών ματιών της Σφίγγας της Θήβας που υπέβαλλε το αίνιγμα: ερώτηση για ερώτηση. Γι' αυτό το αίνιγμα υπήρχε στα αρχαία χρόνια μια απάντηση: ο άνθρωπος. Πιστεύω αληθινά ότι η ίδια απάντηση μπορεί να ισχύει ακόμη σήμερα και ότι ο Λάρρυ θα την έχει ακουστά. (Η έμφαση δική μου.)

Ο βιογράφος του Σεφέρη Roderick Beaton αναφέρεται στο κείμενο αυτό και μιλά για μια μπηχτή (*barb*) του Σεφέρη κατά του Durrell.⁸ Δεν ξέρω όμως αν αναφέρεται στην ίδια πρόταση ή σε κάτι άλλο που ίσως υπάρχει στο αγγλικό κείμενο στον φάκελο του δίσκου, τον οποίο δεν διαθέτω. Παραδόξως ο Beaton, που εξέτασε ενδε-

λεχώς το Αρχείο Σεφέρη της Γενναδειού, δεν πρόσεξε το “Many Nightingales Ago”, που αρχίζει ως εξής:

Puisqu'on me fait le compliment de tirer de l'oubli cette vieille lettre imprimée jadis sur l'enveloppe d'un gramophone, je voudrais y ajouter quelques lignes en l'honneur de mon *ancien*⁹ ami. Elles se font revenir aux années de la deuxième guerre à l'époque où Larry travaillait et méditait dans divers endroits du Moyen Orient. Le hasard m'a permis de coïncider souvent avec lui. Je l'appellerais par raccourci le temps du *Personal Landscape*. Ce titre ne désigne pas seulement les quelques fascicules que quelques certains poètes ont fait paraître au Caire de 1942 à 1945 mais aussi un refus de laisser tout individualité s'enliser dans le sable du désert. Il est caractéristique que le premier recueil de poèmes de Durrell (1943) était intitulé *Private Country* et que cette contrée foisonnât d'une mythologie personnelle.

Αφού μου γίνεται η φιλοφρόνηση να ανακληθεί από τη λήθη αυτό το παλαιό γράμμα, που τυπώθηκε κάποτε στον φάκελο ενός δίσκου γραμμοφώνου, θα ήθελα να προσθέσω λίγες γραμμές προς τιμήν του πρώην φίλου μου. Αυτά παραπέμπουν στα χρόνια του δεύτερου πολέμου, την εποχή που ο Λάρρυ εργαζότανε και μελετούσε σε διάφορα μέρη της Μέσης Ανατολής. Η τύχη μου επέτρεψε να βρίσκομαι συχνά μαζί του. Θα την αποκαλέσω χάριν συντομίας εποχή του *Personal Landscape*. Ο τίτλος δεν περιγράφει μόνο μερικά τεύχη τα οποία κάποιοι ποιητές κυκλοφόρησαν στο Κάιρο από το 1942 ως το 1945, αλλά και την άρνηση να αφήσουν να βουλιάξει κάθε ατομικότητα στην άμμο της ερήμου. Είναι χαρακτηριστικό το ότι η πρώτη συλλογή των ποιημάτων του Durrell είχε τίτλο *Private Country* [Προσωπική χώρα]¹⁰ και ότι αυτή η χώρα έβριθε από μια προσωπική μυθολογία.

Ο Σεφέρης συνεχίζει περιγράφοντας με γλυκόπικρη ειρωνεία περιστατικά και καταστάσεις των χρόνων της Αιγύπτου, αρχίζοντας από ένα σύντομο σημείωμα του Durrell γραμμένο βιαστικά μέσα στη νύχτα στο πίσω μέρος ενός εντύπου αφίξεων και αναχωρήσεων κάποιου ξενοδοχείου στα Χανιά, προτού επιβιβαστεί τα ξημερώματα σε πλοίο που θα τον μετέφερε στην Αλεξάνδρεια. Ένα σημείωμα που θυμίζει στον Σεφέρη την τελευταία επιστολή ενός ανθρώπου που οδηγείται στο εκτελεστικό απόσπασμα, παρακαλώντας τον να μαζέψει τις αποσκευές που αναμένονται με το πλοίο «Κωστής» από την Καλαμάτα και περιγράφονται με πολλές λεπτομέρειες στο σύντομο δραματικό σημείωμα.

Στον ρόλο του Durrell στο Κυπριακό θα αναφερθεί, και πάλι μόνο πλάγια, στην τελευταία παράγραφο του κειμένου του 1970:

Je disais tout à l'heure que je regrettais que ce soit le passé qui m'ait dicté ces lignes. Le présent – que l'on me passe l'anglicisme – n'est pas malheureusement très invigorant pour moi. D'autre part il y a long temps que des circonstances fortuites ont voulu que nous ne puissions pas nous voir très souvent, Larry et moi. Ainsi c'est tout naturellement que je me suis tourné vers Durrell le poète *avec lequel j'étais plus familier*.¹¹ – le roman n'est pas mon fort et je n'ai jamais attaché grande importance à Durrell le fonctionnaire dont *les drôleries diplomatiques* on fait rire beaucoup de gens dans les chancelleries. Ce n'est pas par puritanisme que je dis cela. Chacun a le droit de s'amuser come il peut mais j'appartiens à une autre “Private Country”. Je tiens à souligner le mot *Private*. Athènes 31 Mai 1970. – George Seferis

Έλεγα ότι αυτές οι γραμμές υπαγορεύτηκαν από το παρελθόν. Το παρόν, ας μου συγχωρηθεί ο αγγλισμός, δεν είναι δυστυχώς πολύ invigorant για μένα. Από την άλλη μεριά, πάει πολύς καιρός που τυχαίες περιστάσεις θέλησαν να μη βλέπομαστε πολύ

συχνά εγώ κι ο Λάρρυ. Γι' αυτό είναι πολύ φυσικό που στράφηκα περισσότερο στον ποιητή Λάρρυ, με τον οποίο ήμουν περισσότερο οικείος: το μυθιστόρημα δεν είναι το δυνατό μου σημείο και δεν έδωσα ποτέ μεγάλη σημασία στον δημόσιο λειτουργό Durrell, οι διπλωματικές αστειότητες του οποίου έκαναν πολύ κόσμο στις καγκλαρίες να γελάσει. Δεν το λέω από πουριτανισμό. Καθένας έχει το δικαίωμα να διασκεδάξει όπως μπορεί, αλλά ανήκω σε μια άλλη «Προσωπική χώρα». Υπογραμμίζω τη λέξη *Προσωπική*.

Η έκφραση *drôleries diplomatiques* θυμίζει τον *Pocket Machiavelli* της Χάλκινης εποχής του Ρόδη Ρούφου και επιβεβαιώνει ότι «Στα περίχωρα της Κερύνειας» ο Σεφέρης μιλάει για έναν Durrell κάποτε αστείο: *droll* όχι *amusing*. Έχω την εντύπωση πως όχι μόνο οι αυτοκαλούμενοι durrellians αλλά και γενικά οι Αγγλοσάξονες κλείνουν τα μάτια προκειμένου να προστατεύσουν με κάθε θυσία την υστεροφημία του Durrell. Εκτός από την προστατευτική μεταγραφή του “Many Nightingales Ago” στο *Entretiens* του 1973, αντίγραφο του οποίου υπάρχει στη Βιβλιοθήκη του γαλλικού Πανεπιστημίου Nanterres-X, το κείμενο έχει μεταφραστεί, ακόμη χειρότερα, εκ του γαλλικού και έχει δημοσιευτεί στο αφιέρωμα του αγγλικού περιοδικού *Labrys* 5 τον Ιούλιο του 1979. Ας σημειωθεί τέλος ότι ο Durrell ζούσε και βασιλεύε και το 1973 και το 1979 και ήταν ενήμερος για τα τεκταινόμενα. Θεωρώ ότι το πλήρες κείμενο του “Many Nightingales Ago” πρέπει κάποτε να μεταφραστεί και να σχολιαστεί ελληνικά, όπως του αξίζει, γιατί είναι ένα σημαντικό κείμενο του Σεφέρη λίγο πριν από τον θάνατό του, ανεξάρτητα από τις σχέσεις του με τον Durrell.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Κατερίνα Κρίκου-Davis, *Κολόκες*, Αθήνα, Ιδεόγραμμα, 2002, σσ. 232-239.
2. George Seferis, *Collected Poems*, tr. by Edmund Keely and Philip Sherrard, Princeton University Press, 1989, p. 521.
3. Γιώργος Γεωργής, *Ο Σεφέρης περί των κατά την χώραν Κύπρον σκαιών*, Αθήνα, Σμίλη, 1991, σ. 23.
4. Το έχω επισημάνει στο *Η γένεση και ο στραγγαλισμός της Πάπισσας* (2012, 2014), τυπωμένο ιδίως αναλώμασι εκτός εμπορίου (ISBN 478-960-93-4199-8), του οποίου ετοιμάζω β' οριστική έκδοση.
5. *Poets Reading. No 6. Greek Poem*, Lawrence Durrell, Jupiter Recording (jep 0028).
6. Το πρωτότυπο και η σχετική αλληλογραφία Σεφέρη - Temple διατηρούνται στο Αρχείο Σεφέρη της Γενναδείου Βιβλιοθήκης, Φάκ. 31, Υποφάκ. 6.
7. Αναφορά στους δύο τελευταίους στίχους του ελληνικού ποιήματος του Durrell “In Arcadia”: *Something died out by this River: but it seems / less than a nightingale ago* [μεταφράζω πρόχειρα: Κάτι πέθανε σ' αυτό το ποτάμι: αλλά φαίνεται λιγότερο από εδώ κι ένα αηδόνι]. Κρίνοντας από το περιεχόμενο του άρθρου θα έλεγε κανείς ότι ο Σεφέρης υπαινίσσεται τον προ πολλού θάνατο της φίλης του με τον Durrell.
8. Roderick Beaton, *George Seferis, Waiting for the Angel*, A Biography, Yale University Press, 2003, p. 483.
9. Όπως και στα υπόλοιπα παραθέματα, η έμφαση δική μου. Στο κείμενο του *Entretiens* ο Temple παραλείπει τη λέξη *ancien*: στα γαλλικά πρώην.
10. *A Private Country' Poems by Lawrence Durrell*, Faber & Faber, 1943.
11. Ο Temple μετατρέπει πάλι τον παρατατικό σε ενεστώτα: *c'est avec lui que je me sens le plus familier*.

Π. Θ. Γεροντόπουλος

Μια αθησαύριστη ανώνυμη βιβλιοκριτική για τα ποιήματα του Σεφέρη

Στο τεύχος της 26.5.1961 του εβδομαδιαίου περιοδικού ευρύτατης κυκλοφορίας *Time* (Νέα Υόρκη),¹ με την ευκαιρία της κυκλοφορίας της αγγλικής μετάφρασης των ποιημάτων του Κ. Π. Καβάφη (*The complete poems of Cavafy*, translated by Rae Dalven, Harcourt, Brace & World) και των ποιημάτων του Γιώργου Σεφέρη (*Poems*, George Seferis, translated by Rex Warner, Atlantic - Little, Brown), δημοσιεύεται με τον υπαινικτικό τίτλο «Greeks bearing gifts» («Έλληνες κομίζοντες δώρα») ευνοϊκότατη κριτική και για τα δύο μεταφρασμένα βιβλία. Δημοσιεύονται επίσης η φωτογραφία του Γ. Σεφέρη με στολή πρεσβευτή, με ημίψηλο καπέλο και τα παράσημά του, καθώς μπαίνει σε άμαξα για να πάει σε κάποιο από τα επίσημα καθήκοντά του που του επέβαλλε το αξίωμα του έλληνα πρεσβευτή στην Αγγλία, καθώς και η τελευταία φωτογραφία του άρρωστου πια Καβάφη. Ενώ η βιβλιοκριτική καταλογογραφείται από τον Δημήτρη Δασκαλόπουλο στο μημειώδες έργο του *Βιβλιογραφία Κ. Π. Καβάφη*,² και στο σχετικό λήμμα αναφέρεται και η μετάφραση του έργου του Σεφέρη, δεν περιλαμβάνεται ούτε στη *Βιβλιογραφία Γιώργου Σεφέρη* του Γ. Κατσιμπαλή (Αθήνα, Δεκέμβριος 1961) ούτε στην *Εργογραφία Σεφέρη (1931-1979)*. Βιβλιογραφική δοκιμή του Δ. Δασκαλόπουλου (Αθήνα, Ε.Λ.Ι.Α., 1979).³

Το δημοσίευμα στο *Time* δεν φέρει υπογραφή. Στο βιβλίο του George Thaniel *Seferis and friends* (Mercury Press, 1994), που δημοσιεύτηκε μετά τον θάνατο του συγγραφέα και εξετάζει τις σχέσεις του Σεφέρη με άγγλους και αμερικανούς συγγραφείς και κριτικούς, δεν υπάρχει αναφορά σε αυτό το άρθρο. Οι υποψίες μου κλίνουν προς τον Edmund Keeley, γιατί από εσωτερικά τεκμήρια του άρθρου φαίνεται ότι ο συγγραφέας είχε επισκεφτεί τον Σεφέρη στην πρεσβευτική κατοικία στο Λονδίνο, αφού περιγράφει τον χώρο και εντυπωσιάζεται από την ομορφιά της Μαρώς Σεφέρη. Ωστόσο η αλληλογραφία του Keeley με τον Σεφέρη δεν μας διευκολύνει πολύ προς αυτή την απόδοση,⁴ γιατί, ενώ υπάρχουν επιστολές της εποχής που αναφέρονται στη μετάφραση του Rex Warren και στις μεταφράσεις των Edmund Keeley και Philip Sherrard (*Six Poets of Modern Greek*, από τους εκδοτικούς οίκους Thames and Hudson στην Αγγλία και Alfred A. Knopf στην Αμερική), αναφορές στο συγκεκριμένο δημοσίευμα δεν υπάρχουν. Άρα, για την ώρα, το άρθρο θα παραμείνει ανώνυμο.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. «Greeks bearing gifts», *Time* (26.5.1961) 72-77.
2. Δ. Δασκαλόπουλος *Βιβλιογραφία Κ. Π. Καβάφη (1886-2000)*, Θεσσαλονίκη, ΚΕΓ, 2003. Λήμμα Β174.6γ, σ. 213.
3. Ευχαριστώ τον κ. Νίκο Φαλαγκά και την κ. Ελένη Ράμφου για τη βοήθειά τους.
4. Γιώργος Σεφέρης - Edmund Keeley, *Αλληλογραφία 1951-1971*, Εισαγωγή - σημειώσεις Edmund Keeley, μτφρ. Αλόη Σιδέρη, Αθήνα, Άγρα, 1998.

Μιχαήλα Καραμπίνη-Ιατρού

Σχολιάζοντας το «Κλαίω, γρουσή μου»

Οι στίχοι του τραγουδιού «Κλαίω, Γρουσή μου» ανήκουν στον Παύλο Λιασίδα (1901-1985), ενώ συνθέτης του τραγουδιού είναι ο Κωστής Κωστέας (γενν. 1925),

από τη Λύση, που το πρωτοπαρουσίασε το 1971 με το Τρίο ΣΥΚΑΛΥ. Το κείμενο του τραγουδιού, που είναι συνολικής έκτασης 24 15σύλλαβων τροχαϊκών στίχων (με εξαίρεση τα τρία 10σύλλαβα ιαμβικά «πτεστρέφια»), έχει ως εξής:

Μες στα φύλλα της καρκιάς μου, μερακλίνα μου ρουσού,
τέλεια ύστερις κοντά τους εξηβλάστησες τῶ' εσού.
Μα οι ρίζες σο' 'τραβήσαν στα βαθκιά μου τα νερά
τῶ' έντυσες τον έρωτάν μου με του παονιού φτερά.
Τῶ' ούλα που να σε 'τραβήσαν, έβκηκς άξυππα ψηλά,
που 'ξεράναν στον νοσδόν σου όσα 'κόψαν χαμηλά.
Εσού τσοιμάσαι, μα 'γιώ γυριζώ
τῶ' αγρυπνισμένος 'ποκαματίζω.

Τῶ' έτσι έμεινες για πάντα πόσσω μου να κυβερνάς
τῶαι να τρωσ που το κορμίν μου, την ζωήν σου να περνάς.
Μα χαλάλιν σου! Γιατ' έσει πιον που τῶείνον τον τῶαρόν,
η ζωή μου γλυκανίσκει σαν της βρύσης το νερόν.
Ως τῶ' η γνώμη σο' 'ν' γρουσάφιν σαν την πλούσαν σ' ομορφκιάν
τῶ' έτσι' εγέμωσες μανιέρες την δικήν μου την καρκιάν.

Εσού τσοιμάσαι, μ' αρώτα 'γιώνη...
τρώ' με το τέρτιν, ώσπου νυχτώννει.

Τ' αμμάδκια σου, τα βρούδκια σου τῶαι τα στομόδειλα σου
πολλές καρκιές εκάψασιν, πολλούς εννά κρεμμάσουν.
Αφούτις εν εδύνεσουν έρωταν να με πράξεις,
σαν ήμουν πέτρα ριζιμιά, γιατί να με ταράξεις;
Τους τόπους που 'φιλιούμαστιν θωρώ τους τῶ' ένα σπάσω,
φανέσταί μο' 'ππεσεν φιλίν τῶαι δσύφκω να το πιάσω.

Εσού τσοιμάσαι, μα 'γιώ 'ν νυστάζω,
κλαίω, γρουσή μου, αχ! τῶ' αναστενάζω!

Από μια φιλολογική εξέταση του ποιητικού κειμένου σημειώσαμε τα εξής:¹

α) Στους υπ' αρ. 1-10 στίχους του ποιήματος υπόκεινται βασικά οι εξής έξι στίχοι του ποιήματος με τίτλο «Εκέρτισες εσού», που γράφτηκαν στις 8.4.1934 και ενσωματώθηκαν στην ποιητική συλλογή Η παραλλαγή του τζαιραρού (Λευκωσία 1937, σ. 5 / Π. Λιασίδη, Απαντα, επιμ. Κ. Γ. Γιαγκουλλής, τόμ. Α', Λευκωσία 2003, σ. 105):

Μες τα φύλλα της καρκιάς μου, μερακλίνα μου ρουσού,
τέλεια ύστερις κοντά τους εξηβλάστησες τῶ' εσού.
Αμμά τόσοσ ενιώθης άρπα τῶ' έβκηκς ψηλά,
που 'ξεράναν στον νοσδόν σου όσα 'κόψαν χαμηλά.
Τῶ' έτσι έμεινες για πάντα πόσσω μου να κυβερνάς
τῶαι να τρωσ που το κορμίν μου, την ζωήν σου να περνάς.

Ο στίχος υπ' αρ. 4 «έντυσες τον έρωτάν μου με του παονιού φτερά» παραπέμπει στους στίχους: α) «να δει μιαν όμορφην ζωήν ντυμένην σαν παόνιν (Μπρόεμαν, ό.π., σ. 35 / Απαντα, ό.π., σ. 287) «νάν' η ζωή στην ομορκιάν παόνιν πλουμισμένον;» (Δώδεκα παρά δέκα, Κύπρος 1960, σ. 42 / Απαντα, ό.π., σ. 354).

β) Οι στίχοι υπ' αρ. 11-16 αποτελούν μεταγενέστερη προσθήκη για τις ανάγκες του τραγουδιού. Οι φράσεις «μα χαλάλιν σου», «η ζωή μου γλυκανίσκει σαν της βρύσης το νερόν», «η γνώμη σο' 'ν' γρουσάφιν», «εγέμωσες μανιέρες» κ.ά. απαντώνται πλειστάκις σε αρκετά ποιήματα του Λιασίδη, όπως π.χ. «Δώσ' μου τῶ' ας έν' χαλάλιν σου ούλλα μου τα χωράφκια» (Απαντα, ό.π., σ. 40), «χαλάλιν σου τ' αγκάλια μου, πουλλίν μου» (Απαντα, ό.π., σ. 181), «πιέτε όσον θέλετε· χαλάλιν σας, κοπέλια»

(Απαντα, τόμ. Β' σ. 38), «Έτσι ένε τῶ ἡ αγάπη ὡσπ' αρχεις, ι-γλυκανίσκει» (Απαντα, ὁ.π., σ. 222), «Είχα καρκιάν πριν πο' ἄτρεσεν του έρωτα γρουσάφιν» (Απαντα, τόμ. Α', σ. 124), «το δρώμαν σας έν' βάρσαμον τῶ ἡ ζούρα σας γρουσάφιν» (Απαντα, ὁ.π., σ. 305), «το διχαμάντιν, το γρουσάφιν τῶ ἡ αλήδκεια, πο' ἄν γερνούσιν» (Απαντα, ὁ.π., σ. 326), «εν έσει πλάσμαν πον έσει πόσσω του μιαν μανιέραν» (Απαντα, ὁ.π., σ. 30), «τῆ αντ' ἡ καρκιά μου ν' αρπαχτεί, εγέμωσεν μανιέραν» (Απαντα, ὁ.π., σ. 43), «πο' ἄπρεπεν τέδχοιους αδρώπους να τους έσετε μανιέραν» (Απαντα, ὁ.π., σ. 92). Σε ὅτι αφορά τη λ. «τέρτιν» του στ. υπ' αρ. 16 «τρώ' με το τέρτιν, ὡσπου νυχτώννει» είναι ενδιαφέρον να σημειώσει κανείς ὅτι απαντάται δεκαεξί φορές στην ποίηση του Λιασιδή.

γ) Οι δύο στίχοι υπ' αρ. 17-18, που συναποτελούν το δίστιχο «Τ' αμμάδκια σου, τα βρούδκια σου τῶα τα στομόσειλά σου / πολλές καρκιές εκάψασιν, πολλούς εννά κρεμμιάσουν» είναι ερανοισμένοι από το ποίημα «Φονικόν μέσα στον γάμον», που φιλοξενείται στην ποιητική συλλογή *Τα φκίόρα της καρκιάς μου* (Κύπρος 1933, σ. 53 / Απαντα, ὁ.π., σ. 80), ὅπου διατυπώνονται ως εξής: «Τα μμάδκια σου, τα βρούδκια σου τῶα τα στομόσειλά σου / πολλές καρκιές ἄνά κάψουσιν, πολλούς εννά κρεμμιάσουν». Η λ. «στομόσειλα» απαντάται δυο φορές ακόμα στην ποίηση του Λιασιδή ως εξής: α) «που μοιάζουν τα τραντάφυλλα με τα στομόσειλά σου» (*Τραγούδια του νησιού μου*, Κύπρος 1928, σ. 44 / Απαντα, ὁ.π., σ. 52) και «αν κατεβώ στες βούκκες σου τῶ' εις τα στομόσειλά σου» (*Τα φκίόρα της καρκιάς μου*, σ. 20 / Απαντα, ὁ.π., σ. 59).

δ) Οι στίχοι υπ' αρ. 19-22 μπορεί κάποιος να ισχυριστεί ὅτι αποτελούνται από δυο ανεξάρτητα δίστιχα τα οποία αντλούνται από το θησαυροφυλάκιο της λαϊκής ποιητικής παράδοσης του τόπου και διασκευάζονται κατάλληλα από τον Λιασιδή για τις ανάγκες του ποιήματός του. Το πρώτο δίστιχο «Αφούτις εν εδύνεσουν έρωταν να με πράξεις, / σαν ήμουν πέτρα ριζιμιά, γιατί να με ταράξεις;» απαντάται στην υπάρχουσα βιβλιογραφία πολύ πριν από το Λιασιδή (1971), με τις εξής παραλλαγές:

Αφούτις εν εδύνεσουν μιτά μου να τα πράξεις,
τῶει που ἄμουν πέτρα ριζιμιά, γιατί να με ταράξεις;

Σταύρος Μιχαήλ Ξαξιούρας (1880-1918), Λιοπέτρι

Αν ήσουν πέτρα ριφιμιά, είχεν να σε ταράξω,
από την αύραν της καρδιάς, ὁπότ' αναστενάξω (1910)

Αφούτις δεν είχες καρδιάν, έρωταν να βαστάξεις,
σαν εκοιμούμουν άνενοιας, γιατί να με πειράξεις; /
σαν ήμουν πέτρα ριζιμιά, γιατί να με ταράξεις; (1926)

Χρ. Παλαίσης (1872-1949), Αυγόρου

Ἦσουν μια πέτρα ριζιμιά που ἄν ι-μπορούν να σε ταράξουν,
σκεφτήκαν να σε παίξουσιν τῶα να σε αντινάξουν

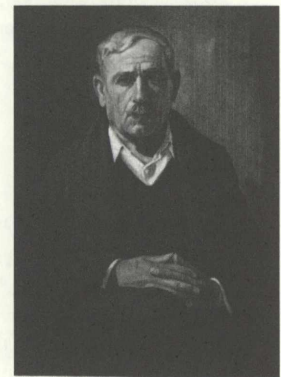
Παπαζωσιμάς Μιχαήλ (1902-1989), Πατρίκι

Εγώ ἄμαι πέτρα ριζιμιά, είναι με σκανταλίζει,
αφο' ἄν κλουφά του έρωτα,

εν έπρεπε να με πατά, / νάην με ποιόρζει!

Χαρ. Γ. Χατζηχαράλαμπος (1905-1990), Αγ. Νάπα

Το δεύτερο δίστιχο (στ. 21-22) «Τους τόπους που ἄφιλιούμα-
στιν θωρώ τους τῶ' έννα σπάσω, / φαινέσταί μο' ἄππεσεν φιλίν
τῶα ὄσφκω να το πιάσω» το οποίο συσσωματώθηκε αυτού-
σιο, θα έλεγα, στο ποίημα του Λιασιδή, είχε μεγάλη διάδοση

Παύλος Λιασιδής
Πίνακας Συμεών Βολτσκόβ

στην Κύπρο και δεν απαντάται μόνο σε ποιητάρικες φυλλάδες αλλά και σε συλλογές / ανθολογίες κ.ά. όπως πιο κάτω:

*Τους τόπους που 'φιλούμασιν, άμα ξαναπεράσω,
χαρκούμαι έππεσεν φιλίν τ'σαι σ'σύβκω να το πιάσω* (1978)

Γιώρκος Χατζηνικόλα (1895-1985), Λυθροδόντας

*Τους τόπους, που 'φιλούσαμεν, χωρώ τους κ' εννά σκάσω,
χαρκούμαι κ' έππεσεν φιλίν και σ'σύβκω να το πιάσω.*

Χρ. Παλαίσης (1872-1949), Αυγόρου

*Τους τόπους, που 'φιλούσαμεν, χωρώ τους τ'σ' έννα σκάσω,
χαρκώμαι κ' έππεσεν φιλίν και σ'σύβκω να το πιάσω²*

ή
*Τον τόπον, πο' 'φιλούμασταν, θωρώ τον τ'σ' έννα σκάσω,
φαίνεσαι μο' 'ππεσεν φιλίν τ'σαι σ'σύβκω να το πιάσω.³*

Πρβ. επίσης τα εξής ενδιαφέροντα δίστιχα:

*Τους τόπους που σε 'φίλησα, βασιλιτ'σά αθτισμένη,
λάμνε να δεις που μείνασιν γέρημοι τ'σαι κλυσμένοι.*

ή

*Τους τόπους που 'φιλούμασταν, βασιλιτ'σά αττιμένη,
έλα να δεις που 'μείνασιν γέρημοι τ'σαι καμένοι.*

Λούκας Παπαγιάνης (1873-1960), Αγ. Νάπα

Βέβαια, χωρίς αμφιβολία, δημοτικό είναι και το εξής δίστιχο, το οποίο τραγουδιέται συχνά, χωρίς, δυστυχώς να δηλώνεται η προέλευσή του, όπως είναι πια η ερπεδωμένη αλλά अपαράδεχτη συνήθεια στην Κύπρο:

*Ούλλος ο κόσμος να χαθεί, της Κύπρου μη κακόν της,
γιατί πατώ το χώμαν της και πίννω το νερόν της.⁴*

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Κ. Γιαγκουλλής, *Κορυφαίες στιγμές του Π. Λιασιδή*, Λευκωσία 1986, σ. 8 κ.ε.

2. Βλ. Θ. Παπαδοπούλλος, *Δημώδη κυπριακά άσματα εξ ανεκδότων συλλογών του ιθ' αιώνας*, Λευκωσία 1975 σ. 272 (αρ. 82)· Αθ. Ταρσούλη, *Κύπρος*, τ. Β', Αθήναι 1963, σ. 366 (αρ. 20)· Τ. Ανθίας, *Η ζωντανή Κύπρος*, Λονδίνο ²1963, σ. 109· Α. Περνάρης, *Ιστορία της κυπριακής γραμματείας*, Λευκωσία 1977, σ. 43· Νικ. Κλ. Λανίτης, *Η ψυχή της Κύπρου*, Αθήναι 1946, σ. 16 και 39· Κυρ. Καραμάνος, *Κύπρος*, Αθήναι 1954, σ. 267.

3. Βλ. Σ. Μενάρδος, «Κυπριώτικα τραγούδια», Δ.Ι.Ε.Ε.Ε 5 (1900) 327-346 [= *Τοπωνυμικά και λαογραφικά μελέται*, Λευκωσία, Κ.Ε.Ε., 1970, σσ. 206-222 (αρ. 298)].

4. Βλ. Μεν. Χριστοδούλου, *Κυπριακά Δημώδη άσματα*, Λευκωσία 1987, σσ. 483, 569.

Κ. Γ. Γιαγκουλλής

«Δεν ήξερα ότι η Κύπρο έχει τόσο αξιόλογη ποιήτρια»
Μία επιστολή του Αντώνη Μυστακίδη στην Πίτσα Γαλάζη

Μία επιστολή που αφορά δύο πνευματικούς ανθρώπους, οι οποίοι συνέδεσαν το έργο τους με την Κύπρο, έχει οπωσδήποτε φιλολογικό ενδιαφέρον, όταν πρόκειται μάλιστα για πρόσωπα με έργο σημαντικό. Τα πρόσωπα αυτά εν προκειμένω είναι

η ποιήτρια Πίτσα Γαλάζη, με έργο πολύπλευρο και αναγνωρισμένο στην Κύπρο και την Ελλάδα, και ο λόγιος της ελληνικής διασποράς, καθηγητής της νεοελληνικής γλώσσας και λογοτεχνίας στα πανεπιστήμια της Λουντ και της Κοπεγχάγης, Αντώνης Μυστακίδης Μεσεβρινός (1908-1989). Ο δεύτερος αφιέρωσε τη φιλολογική ζωή του στη Ρουμανία, όπου ανδρώθηκε, στην Αίγυπτο, όπου εργάστηκε στην Αμπέττειο Σχολή, στην Ελλάδα, τον πολιτισμό και τη γλώσσα της οποίας προασπίστηκε στο εξωτερικό, στη Σουηδία, όπου έζησε και δίδαξε, και στην Κύπρο, οι τύχες της οποίας τον συνέδεαν με την προσφυγική αφενός και αφετέρου την εκτός ελληνικών συνόρων μοίρα του.

Ο Μυστακίδης αγάπησε την Κύπρο και τους ανθρώπους της, τίμησε την πνευματική προσφορά της, καθώς και τον αγώνα της για την επιβίωση και τη διαφύλαξη του διαϊωνίου πολιτισμού της. Εκτός από το ότι συνδέθηκε με όλους τους γνωστούς ανθρώπους των γραμμάτων και της τέχνης, είχε ενεργό συμμετοχή τόσο στα πνευματικά όσο και στα πολιτικά δρώμενα του νησιού· δημοσιογράφησε στις κυπριακές εφημερίδες, εξέδωσε βιβλία για την Κύπρο, ασχολήθηκε με εκπαιδευτικά θέματα, δημιούργησε «μαθητές», οι οποίοι σήμερα ανήκουν στο λογοτεχνικό και φιλολογικό δυναμικό του νησιού.¹

Η μεγάλη αδυναμία του Μυστακίδη ήταν η ελληνική γλώσσα και η γραφή της. Δημοτικιστής, οπαδός του μονοτονικού, διαμόρφωσε δική του θεωρία για το τονικό, την οποία υποστήριξε με συνέπεια, ήθος και πάθος.² Στην Κύπρο, μάλιστα, βρήκε μαθητές που εφάρμοσαν το σύστημά του.

Παρουσιάζουμε εδώ μια επιστολή του Μυστακίδη προς την Π. Γαλάζη, που προέρχεται από το αρχείο του πρώτου (Κέντρο Μελετών της Ιεράς Μονής Κύκκου, Λευκωσία).

Μάλμω, 13 ζ' 1982

Αγαπητη-μου κυρία Γαλάζη,

Διάβασα τα δύο βιβλία-Σας³ με μεγάλη χαρά και ικανοποίηση. Ομολογω, ότι λυπούμαι, που τόσα χρόνια δεν είχα επικοινωνήσει με την ποιήσή-Σας και δεν ήξερα ότι η Κύπρο έχει τόσο αξιόλογη ποιήτρια.⁴ Μου κάνει εντύπωση ο πλούτος των εικόνων, η [...]τική εφεβρετικότητα,⁵ και πιο πολύ ίσως η θεματική και η προβληματική που αναπτύσσεται στα κείμενα αυτά. Ωρες ώρες νιώθω πως σε πολλά συγγενέβουμε (θα το δείτε ίσως, αν καμια φορά τυπώσω κι εγώ κάτι δικο-μου⁶), προπαντός στην πνευματική [...] και στη συνειδητοποίηση του ιστορικού γίνεσθαι.⁷ Μακάρι να συναντηθούμε γρήγορα⁸ και να τα κουβεντιάσουμε, όπως λέτε.⁹ Για την ώρα, αφτα: α) κρατώ τις συλλογες-Σας στη βιβλιοθήκη μου και β) συγγνώμη που Σας γράφω βιαστικά (για να Σας στείλω κιόλας μια φωτογραφία).¹⁰

Ποια απο τα βιβλία-μου Σας λείπουν;¹¹ Γράψτε-μου. Σας στέλνω τη Σωστη Δημοτική.¹² Χαιρετισμούς στον κ. Γαλάζη.¹³

Δίκος-Σας,
ΜΕΣΕΒΡΙΝΟΣ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. τις εργασίες μας «Τρία γράμματα του Κώστα Μ. Προυσή στον Αντώνη Μυστακίδη (Μεσεβρινό)», *Κυπριακή Βιβλιοφιλία* 21 (Άνοιξη 2012) 26-27· «Ανοιχτή γραμμή του περιφερειακού ελληνισμού: Η λογοτεχνική επικοινωνία του Φοίβου Σταυρίδη από τη Λάρνακα με τον Αντώνη Μυστακίδη (Μεσεβρινό) στο Μάλμω της Σουηδίας», *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών Κύπρου* 36 (2011-12) 339-389· «Η αλληλογραφία του Αντώνη Μυστακίδη (Μεσεβρινού) με τον πεζογράφο Γ. Φ. Περίδη», *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου* 10 (2013) 299-320· «Δεκαπέντε επιστολές από την αλληλογραφία Γ. Φ. Περίδη - Αντώνη Μυστακίδη (Μεσεβρινού)», *Νέα Εποχή*

323 (Άνοιξη 2015) 68-79. «Η αλληλογραφία της Ευγενίας και του Χρήστου Πετρώνδα με τον Αντώνη Μυστακίδη Μεσεβρινό», *Κυπριακή Βιβλιοφιλία* 37 (Άνοιξη 2016) 17-27.

2. Το βασικό βιβλίο του για τη γλώσσα, εκτός από το μνημονεύομενο στην επιστολή, τη *Σωστή Δημοτική*, είναι η *προδομένη γλώσσα* (Λευκωσία - Lund 1973). Με την ίδια διαφωτιστική λογική υπέρ της δημοτικής επανεξέδωσε στα Τετράδια του Ρήγα τη *Δίκη των τόνων*, τιμητική έκδοση στα εβδομηνταπεντάχρονα του Ιωάννη Κακριδή, του κεντρικού προσώπου της περίφημης αυτής δίκης μέσα στην Κατοχή (Μάλμω - Λευκωσία 1972).

3. Η μία συλλογή εκ των δύο, όπως δείχνουν τα συμφραζόμενα αλλά και ως χρονικά πλησιέστερη στο 1982, όταν συντάχθηκε η επιστολή, πρέπει να είναι η *Υπνοπαιδεία* (Αθήνα, Εκδόσεις των Φίλων, 1978). Ως προς τη δεύτερη, πρέπει να ανατρέξουμε στο παρελθόν και να αναφερθούμε εικοτολογικά ή στην *Αδελφή του Αλέξανδρου* (Αθήνα 1973) ή στο *Ψηφιδωτό* (Αθήνα 1973) ή ακόμη στα *Δέντρα και θάλασσα* (Αθήνα 1969). Για την ποίηση της Γαλάζης, γενικά, βλ. Γιώργος Κεχαγιόγλου - Λευτέρης Παπαλεοντίου, *Ιστορία της νεότερης κυπριακής λογοτεχνίας*, Λευκωσία, ΚΕΕ, 2010, σσ. 475, 611-612.

4. Πέραν του ότι διάβασε τις συλλογές, όπως φαίνεται καθαρά από τα γραφόμενά του και την επισήμανση των κοινών στοιχείων της ποίησης της Πίτσας Γαλάζη με τη δική του, θα ενημερώθηκε και από την ελλαδική κριτικογραφία για το έργο της, αφού είχε τύχει αυτό ευνοϊκών κατά καιρούς κριτικών σε έγκριτα ελλαδικά περιοδικά (Ανδρ. Καραντώνης στη *Νέα Εστία*, Κ. Τσιρόπουλος στην *Ευθύνη*). Επιπλέον, είναι από τις πρώτες ποιήτριες της Κύπρου, που οι πρώτες συλλογές της εκδόθηκαν από γνωστούς εκδοτικούς οίκους της Ελλάδας (Φέξης, Εκδόσεις των Φίλων, Εστία). Ο Καραντώνης, για παράδειγμα, έγραψε μία εκτενή, επαινετική κριτική για την *Υπνοπαιδεία* στη *Νέα Εστία* (τχ. 1254, 1.10.1979, σσ. 1388-1389), εξαιρώντας τη γλώσσα της Γαλάζης και την ουσία του ποιητικού λόγου της. Μεταξύ πολλών άλλων επισήμανε: «Δεν είναι καθόλου συνηθισμένη η ποίηση της Πίτσας Γαλάζης. Τιμά τη λογοτεχνία της τραγικής πατριδας της μα και τη σύγχρονη ελληνική γλώσσα [...]». Εξετάζοντας τη θεματική της, γράφει: «[...] εκτός από το θέμα της Ιστορίας, αιώσιο μαζί και επίκαιρο και ταυτισμένο τραγικά με τη Μοίρα της Κύπρου, [υπάρχει] το θέμα της ποίησης και του ποιήματος. [...] Η Γαλάζη, πνεύμα στοχαστικό, με ανεπτυγμένη και καλλιεργημένη τη "δραματική αίσθηση", αντικρύζει την ποίηση σε μια κλιμάκωση όλων των αντιθέσεων της».

5. Τηρήσαμε την ορθογραφία και τον τονισμό του πρωτότυπου. Ο Μυστακίδης καταργεί τις διφθόγγους, χρησιμοποιεί ενωτικό μεταξύ ουσιαστικού και κτητικής αντωνυμίας, αφαιρεί τον τόνο από τη λήγουσα και από τα κεφαλαία αρκτικά φωνήεντα.

6. Η ποίηση του Μεσεβρινού, όπου η ιστορία διαδραματίζει ρόλο επίσης τραγικό, περιορίζεται σε λίγες συλλογές. Θεματικά μας ενδιαφέρουν α) η *Επιστροφή στη Μεσημβρία* (Θεσσαλονίκη 1983), συλλογή υπό κυοφορία ή, μάλλον, στην τελική επεξεργασία της, όταν γράφει την εν λόγω επιστολή του, εξ ου και η σύγκριση, β) η *Επιστροφή στη Μεσημβρία β'* (Θεσσαλονίκη 1985). Παλαιότερα είχε συνθέσει τα *Δώδεκα ποιήματα για την Κύπρο* (Αθήνα 1965, και σε επίκαιρο πολυγραφημένη επανέκδοση το 1974, ακριβώς μετά την εισβολή και λόγω αυτής). Βλ. Σάββας Παύλου, *Βιβλιογραφία Αντώνη Μυστακίδη Μεσεβρινού*, τ. Α', Λευκωσία 1988, σσ. 10-11. Μια επιλογή ποιημάτων του εκδόθηκε από το Κέντρο Μελετών της Ιεράς Μονής Κύκκου (Λευκωσία 1992), με επιμέλεια των Φοίβου Σταυρίδη και Σάββα Παύλου.

7. Ως προς τη θεώρηση της ιστορίας, για την οποία παρατηρεί ο Μυστακίδης ότι συγγενεύει με τη Γαλάζη, παραθέτουμε ένα μικρό αλλά χαρακτηριστικό απόσπασμα από την *Υπνοπαιδεία*, που συνάπτεται με την κοινή και στους δύο αίσθηση της απώλειας, αφού και οι δύο κατέχονται από το βίωμα της δραματικής ανατροπής, της παραχάραξης της ιστορίας, της προσφυγιάς: η Γαλάζη λόγω της εισβολής του 1974 και ο Μυστακίδης ως τέκνο προσφύγων γονιών από τη Βουλγαρία: «[...] πρόσωπο δεν έχει η ιστορία. Παραχαράσσεται, μεταμφιέζεται, λυμνάζει, τη μαλάρια ετοιμάζει [...]» και: «Προσφυγιά ονείρων. Εκεί που πρώτα η ρίζα, τώρα λάκκος από έχορηξη. Εκεί που πρώτα οι έφηβοι, τώρα η ρουτίδα. Εκεί που πρώτα η δόξα χάραζε, τώρα η συναλλαγή».

8. Σύμφωνα με μαρτυρία της ποιήτριας, με τον Μυστακίδη γνωρίστηκε στη Θεσσαλονίκη, σε εκδήλωση σχετική με την κυπριακή ποίηση. Δεν φαίνεται να υπήρξε μετέπειτα συνάντησή τους στην Κύπρο, όπου ταξίδευε συχνά ο Μυστακίδης, έως και το 1989, έτος θανάτου του, κυρίως στη Λευκωσία και λιγότερο στη Λάρνακα - εκεί συνδεόταν με τον Φοίβο Σταυρίδη και τα μέλη της πνευματικής ομάδας του περιοδικού *Ο Κύκλος*.

9. Από την τελευταία πρόταση φαίνεται ότι ο Μυστακίδης έλαβε επιστολή από την ποιήτρια, προφανώς συνοδευόμενη από τις δύο συλλογές της, στην οποία και απαντά με το παρόν γράμμα.

10. Εικάζουμε ότι η φωτογραφία πρέπει να έχει σχέση με την προαναφερθείσα εκδήλωση. Και οι

«χαιρετισμοί», ωστόσο, στον σύζυγο της Γαλάζη προϋποθέτουν πρότερη γνωριμία, ίσως επίσης στη Θεσσαλονίκη.

11. Ενωεί γενικά τα βιβλία που εξέδιδε στα Τετράδια του Ρήγα, στα οποία υπήρχαν και λίγα γραμμένα από τον ίδιο. Ωστόσο, θεωρεί όλα τα βιβλία δικά του, γιατί ήταν όχι μόνο βασικός συντελεστής των εκδόσεων αυτών, αλλά και γιατί στα περισσότερα της σειράς έχει συμμετάσχει είτε ως μεταφραστής είτε γράφοντας προλόγους. Επίσης, το 1982 είχαν κυκλοφορήσει από τις ίδιες εκδόσεις, έπειτα από δική του επιλογή, τέσσερα βιβλία κυπρίων λογοτεχνών (Πρόσφυγας στον τόπο μου της Ρήνας Κατσελλή, Σχεδόν μηδίζοντες του Λεύκιου Ζαφειρίου, Απομυθοποίηση του Φοίβου Σταυρίδη, Ο καιρός της δοκιμασίας του Γ. Φ. Πιερίδη) και ένα με θέμα την Κύπρο (Η Κύπρος και η αγγλική μάσκα του Δημοσθένη Δανηλίδη). Επίσης, οι Απροσκήνητοι του Βάσου Λυσσαρίδη.

12. Το γλωσσολογικό αυτό εγχειρίδιο το εξέδωσε ο Μυστακίδης με το φιλολογικό του ψευδώνυμο «Μεσεβρινός». Είναι έκδοση, και αυτό, των Τετραδίων του Ρήγα (Θεσσαλονίκη 1978). Ένα διάστημα τα Τετράδια εκδίδονταν και στη Λευκωσία, όπου ο Μυστακίδης είχε δημιουργήσει άτυπη εκδοτική ομάδα (Α. Ζαφειρίου, Σ. Παύλου, Δ. Λοΐζου, Π. Χρυσάνθου, Κ. Κατσώνης, Χρ. Μαυρή, Ρ. Πρέντζας, Χρ. Κατσαμπάς κ.ά.). Στο βιβλίο αυτό πρόβαλλε ουσιαστικά το γραμματικο-ορθογραφικό-τονικό του σύστημα, το οποίο εδραζόταν σε μεγάλο βαθμό στην ψυχαρική γραμματική και στη γραφή των παλαιοδημοτικιστών, ακολουθούσε δε μια ιδιότυπη πρόταση ημιατονικού, καταργώντας τα πνεύματα αλλά και τον τόνο στη λήγουσα, ως ευκόλως εννοούμενο.

13. Ο Μυστακίδης προφανώς δεν γνωρίζει ότι το επίθετο «Γαλάζη» είναι ποιητικό ψευδώνυμο της ποιήτριας, ο σύζυγος της οποίας είναι ο δικηγόρος Πανίκος Σωτηρίου.

Θεοδόσης Πυλαρινός

Μια πορτογαλίδα μοναχή στην Εποχή των Ισχνών Αγελάδων: με αφορμή ένα «υστερόγραφο» του Ντίνου Χριστιανόπουλου

Οι επιρροές που δέχθηκε η ποίηση του Ντίνου Χριστιανόπουλου (1931) στην πρώτη του ποιητική συλλογή, *Εποχή των Ισχνών Αγελάδων* (1950), από τη δυτική εκκλησιαστική παράδοση, κυρίως την καθολική μέσω ηθικοπλαστικών αναγνωσμάτων, έχουν συζητηθεί από την κριτική.¹ Για παράδειγμα, η Μαρία Ιατρού σημειώνει και την παρουσία των Μυστικών της Δύσης (Άγγελος Σιλέσιος, Αγία Θηρεσία, Άγιος Ιωάννης του Σταυρού), αρκετά κείμενα των οποίων δημοσιεύτηκαν το 1946 στο περιοδικό της Θεσσαλονίκης *Κοχλίας*.² Το ίδιο γνωστή, συνεχίζει, ήταν στον ποιητή, ήδη από το 1946, και η μετάφραση των *Επιστολών πορτογαλίδας μοναχής*,³ από την οποία άντλησε υλικό για τη σύνθεση ενός ομότιτλου ποιήματος το 1949, που έμεινε, τελικά, ανέκδοτο. Ωστόσο, αρκετά χρόνια αργότερα, στα *Μικρά Ποιήματα* θα συμπεριληφθεί το ποίημα «[υστερόγραφο πορτογαλίδας μοναχής]», του οποίου ο ίδιος ο τίτλος δηλώνει την πηγή. Στην παρούσα εξέταση, το μικρό αυτό ποίημα θα αναγνωσθεί παράλληλα με το υπο-κείμενό του (hypotexte)⁴ και θα αναζητηθούν οι διακειμενικές σχέσεις που αναπτύσσει με τα ποιήματα της *Εποχής*: στόχος είναι να αναδειχθούν οι τρόποι με τους οποίους το θέμα του ανέκδοτου αρχικού ποιήματος, από όπου προέκυψε το ποίημα «[υστερόγραφο πορτογαλίδας μοναχής]», σχετίζεται με τη θεματική της *Εποχής*.

Οι Ερωτικές επιστολές μιας πορτογαλίδας μοναχής αγαπήθηκαν πολύ από την ευρωπαϊκή λογοτεχνία και επηρέασαν μια σειρά λογοτεχνών, ανάμεσα στους οποίους και τον Ράινερ Μαρία Ρίλκε, που μετέφρασε πρώτος το έργο στα γερμανικά: με τον Ρίλκε συνδέονται δύο άλλα ποιήματα της *Εποχής*, οι «Σοδομίτες» και το αποκρυφμένο «Βρασίδας ο Μεταφραστής». Η ηρωίδα των Ερωτικών επιστολών, η Μα-

ριάνα Αλκοφοράδο, απευθύνει σε έναν νεαρό γάλλο αξιωματικό πέντε επιστολές, στις οποίες διαβάσει κανείς την πορεία της «ερωτευμένης Μαριάννας» μέχρι την «αδελφή Μαριάνα», όπως παρατηρεί ο Κώστας Ουράνης στην εισαγωγή της μετάφρασής του.⁵ Από το 1668, όταν σταματάει η αλληλογραφία της με το γάλλο αξιωματικό, η Μαριάνα θα περάσει όλη τη ζωή της «προσπαθώντας με προσευχές, νηστείες και με παραδειγματική διαγωγή να εξιλεωθεί τόσο απέναντι του Θεού όσο και απέναντι των ανθρώπων για τον ένοχο έρωτά της»,⁶ προσπάθεια η οποία θα κορυφωθεί όσο το σώμα της γερνά κι εκείνη εξακολουθεί να το ταλαιπωρεί και να το τιμωρεί για να αγγίξει την εξιλέωση.

Πριν, όμως, φτάσει εκεί, στις πέντε επιστολές της η Μαριάνα θα περιγράψει έναν έρωτα σκληρό, που δεν γνωρίζει ανταπόκριση, έναν έρωτα που την κάνει να αμφοβηθεί την αφοσιώσή της στο Θεό. Στην τρίτη επιστολή της θα του μιλήσει για τις προσπάθειες που κατέβαλε να τον αφήσει πίσω και στα μέσα που τη συνεπικούρησαν: «Η απομάκρυνσή σου, η θρησκεία, ο φόβος να καταστρέψω τελείως το υπόλοιπο της υγείας μου με τις αϋπνίες και τις ανησυχίες, το αβέβαιο της επιστροφής σου, η ψυχρότητα του έρωτά σου [...] μου υπόσχονταν μια εξασφαλισμένη συνδρομή [...]».⁷ Αλλά, θα μιλήσει για την ανάγκη της εγγύτητας μαζί του, η οποία θα την κάνει να ζηλεύει ακόμα και τους υπηρέτες του αξιωματικού: «Θα σ' ακολουθούσα και θα σε υπηρετούσα με τη μεγαλύτερη προθυμία, αφού μόνος μου πόθος σ' αυτή τη ζωή είναι να είμαι κοντά σου».⁸ Ήδη από την πρώτη της επιστολή, ο έρωτας αγγίζει τα όρια του μαζοχισμού: «Αγάπα με πάντα.// Και κάνε με να υποφέρω ακόμα περισσότερο!».⁹

Επιστρέφουμε στην *Εποχή*: ο ίδιος ο Χριστιανόπουλος, μιλώντας για τις συνθήκες κάτω από τις οποίες συνέθεσε τα ποιήματα που απαρτίζουν τη συλλογή, σημειώνει την ερωτική στέρηση που εντείνει το θρησκευτικό αίσθημα και την ανάγκη για πίστη και τον υφέροντα ερωτισμό πίσω από την τελευταία, που συμφύρει το αγνό με το χυδαίο, το βέβηλο με το ιερό, το υψηλό με το χαμηλό.¹⁰ Από τα αντιθετικά αυτά ζεύγη θα προκύψουν τα ποιήματα «Μαγδαληνή» και «Μαρία η Αιγυπτία», ποιήματα-προσωπεία του δημιουργού τους, στα οποία θα εγγράψει την αγωνία του πιστού υποκειμένου απέναντι στην επελαύνουσα ερωτική ορμή που το κατακλύζει.

Οι αναλογίες με τα δύο προαναφερθέντα ποιήματα είναι εμφανείς: η ερωτική συντριβή οδηγεί το υποκείμενο στην πνευματική εξύψωση, σε κάποιου είδους «θέωση», με τη θεολογική πλευρά του όρου. Όπως οι δύο Μαρίες των άλλων ποιημάτων, έτσι κι η Μαριάνα, οδηγήθηκε στον Χριστό μέσω του «άσωτου» βίου της. Για άλλη μια φορά, η αμαρτία γίνεται το όχημα για την πνευματική εξύψωση και το φθάσιμο στην ύψιστη αλήθεια, τον Χριστό. Ας μη λανθάνει της ανάγνωσης, άλλωστε, ότι κι η «Μαγδαληνή» του Χριστιανόπουλου φθάνει μέσω της αμαρτίας, εδώ κυριολεκτικά, στον Χριστό, όπως κάνει και η Μαρία η Αιγυπτία στον βίο της. Αν, ωστόσο, η Μαρία η Μαγδαληνή και η Μαρία η Αιγυπτία το αντιλαμβάνονται αυτό στην *Εποχή*, η Μαριάνα Αλκοφοράδο θα το διαπιστώσει σε ένα υστερόγραφο της, επιστέγασμα όλων των προηγούμενων επιστολών, στα *Μικρά Ποιήματα*:

«[υστερόγραφο πορτογαλίδας μοναχής]»

γνώρισα άντρες πολλούς
τα χνότα τους μύριζαν
τα πόδια τους βρομούσαν

Χριστέ μου
μονάχα εσύ μουσχοβολάς¹¹

Μπορούμε κι εδώ, λαμβάνοντας υπόψη τη σχέση του ποιήματος αυτού με το υποκείμενό του, να μιλήσουμε για τη γνωστή πρακτική που χρησιμοποιείται στην

Εποχή, την αλλαγή κινήτρων (transmotivation), βασική ειδοποιό διαφορά του υπερκειμένου από το υπο-κείμενό του, αφού αποτελεί παρέμβαση του ίδιου του ποιητή στο αρχικό κείμενο.¹² Η Μαριάννα Αλκοφοράδο γράφει τις πέντε επιστολές στις οποίες απευθύνεται στον αγαπημένο της Γάλλο αξιωματικό, χωρίς την αναμενόμενη ανταπόκριση, χωρίς να αναφέρεται στο μοναχικό της σχήμα ως συμφραζόμενο μιας ζωής μετανοίας. Αντίθετα, ανάμεσα σ' άλλα, του γράφει πως, εξαιτίας αυτού του σχήματος, θα έπρεπε να θεωρείται ιδανική εκλογή για έναν άνδρα, αφού «τίποτα δεν τηνε μποδίζει να σκέφτεται αδιάκοπα τον αγαπημένο της και δεν απασχολείται από τα χίλια μικροπράγματα που ενδιαφέρουν κι απασχολούν τις κοσμικές γυναίκες».¹³ Η απόρριψη της Μαριάννας από το γάλλο αξιωματικό την οδηγεί στη ζωή της μετάνοιας, όπως σημειώνει ο Ουράνης· ωστόσο, στην περίπτωση της ανώνυμης μοναχής του Χριστιανόπουλου, είναι ο κορεσμός που θα την οδηγήσει στον παρά Χριστώ βίο (γνώρισα άντρες πολλούς). Εδώ, ο Ιησούς αντιπαρατίθεται στους πολλούς άντρες του πρώτου στίχου, ξεχωρίζοντας ανάμεσά τους με τρόπο αντίστοιχο με εκείνο της «Μαγδαληνής».

Έχουμε να κάνουμε με μία ακόμα γυναικεία φιγούρα προερχόμενη από τον ευρύτερο εκκλησιαστικό κόσμο, η οποία, αν και τελικά δεν περιλαμβάνεται στο τελικό σώμα της Εποχής, υπάρχει σε μία άλλη εκδοχή στα *Μικρά Ποιήματα*, δουλεμένη αρχικά το 1951 κι αργότερα το 1990. Μέχρι στιγμής δεν μας είναι γνωστός ο τρόπος με τον οποίο ο Χριστιανόπουλος διαμόρφωσε την τελική εικόνα των συλλογών του, πέραν της πρώτης· οι γνώσεις που έχουμε για ποιήματα που σχεδιάζονταν να συμπεριληφθούν σε συλλογές, αλλά δεν ενσωματώθηκαν, είναι ελάχιστες, όπως ελάχιστες είναι, για την ώρα, οι γνώσεις μας για τις αλλαγές που ο ποιητής πραγματοποίησε στα ποιήματα μέχρι να λάβουν την τελική τους μορφή. Η αναζήτηση της σχέσης των αποκηρυγμένων ποιημάτων, την οποία θα επιχειρήσουμε σε άλλο δημοσίευμα, με τα ποιήματα των συλλογών στις οποίες θα μπορούσαν να ενταχθούν αποτελεί έναν ασφαλή δείκτη για την πρωταρχική σύλληψη των σωματίων ποιημάτων, δίνοντάς μας μια εικόνα του «καλλιτεχνικού εργαστηρίου» του Χριστιανόπουλου.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Αναστάσιος Νικολαΐδης, «Η δυτική χριστιανική παράδοση στην Εποχή των ισχνών αγελάδων», *Μικροφιλολογικά Τετράδια* 18, Λευκωσία 2015, σσ. 15-19.
2. Μαρία Ιατρού, *Η Εποχή των ισχνών αγελάδων του Ντίνου Χριστιανόπουλου. Ανίχνευση διακειμενικών σχέσεων*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας 1996, σ. 50, σημ. 25.
3. *Ερωτικές επιστολές μιας πορτογαλίδας μοναχής*, μτφ. Κώστας Ουράνης, Αθήνα, Αθηναϊκό Βιβλιοπωλείο, 1921. Όλες οι παραπομπές γίνονται στην έκδοση αυτή.
4. Για τα παλίμψηστα στη λογοτεχνία βλ. Gérard Genette, *Palimpsestes. La littérature au second degré*, Παρίσι, Seuil, 1982. Για την εφαρμογή τους στο έργο του Χριστιανόπουλου βλ. Ιατρού, ό.π. (σημ. 2), σσ. 12-33.
5. *Ερωτικές επιστολές μιας πορτογαλίδας μοναχής*, ό.π. (σημ. 3), σ. 21.
6. Στο ίδιο.
7. Ό.π., σ. 58. Η υπογράμμιση δική μας.
8. Ό.π., σ. 44.
9. Ό.π., σ. 30.
10. Ντίνος Χριστιανόπουλος, *Δοκίμια*, Παιανία, Μπιλιέτο 1999, σσ. 92-94.
11. Ντίνος Χριστιανόπουλος, *Μικρά Ποιήματα*, Θεσσαλονίκη, Ιανός 2012, σ. 158.
12. Genette, ό.π. (σημ. 4), σσ. 372-383. Για τον τρόπο με τον οποίο εφαρμόστηκε η «αλλαγή κινήτρων» στην Εποχή, βλ. Ιατρού, ό.π. (σημ. 2), σσ. 97-112.
13. *Ερωτικές επιστολές μιας πορτογαλίδας μοναχής*, ό.π. (σημ. 3), σ. 48.

Μάριος-Κυπαρίσσης Μώρος

Μικρά φιλολογικά, προσθήκες, διορθώσεις

I. Μια επιστολή του Κώστα Μόντη προς τον Αιμ. Χουρμούζιο

Κώστας Μόντης, / δικηγόρος,
Οδός Μέδοντος 3, / Λευκωσία

Εν Λευκωσία τη 17.6.46

Αγαπητέ κ. Χουρμούζιε,

Προ πολλών μηνών σάς είχα στείλει τα διηγήματά μου *Ταπεινή ζωή*, αλλά δεν ξέρω αν τα πήρατε· δεν είχα καμμία σας είδηση.

Με την ευκαιρία της εκδόσεως των ποιημάτων μου *Minima* σας ξαναστέλνω σε ξεχωριστό δέμα και την *Ταπεινή ζωή*.

Θα χαρώ να 'χω και τη δική σας γνώμη. Εγώ προσωπικά πιστεύω πως τα ποιήματά μου δεν έχουν τις αξιώσεις των διηγημάτων μου.

Μ' εκτίμηση,
Κ. Μόντης

Σημείωση: Η επιστολή αυτή προέρχεται από το αρχείο του Αιμ. Χουρμούζιου (Αθήνα). Ο Κ. Μόντης είχε στείλει νωρίτερα στον Αιμ. Χουρμούζιο τη δεύτερη συλλογή διηγημάτων του (*Ταπεινή ζωή*, 1944), η οποία φαίνεται ότι δεν έλκυσε την προσοχή του κριτικού. Όσο γνωρίζουμε, ο Αιμ. Χουρμούζιος δεν δημοσίευσε κριτική για κανένα βιβλίο του Κ. Μόντη (αν και δεν αποκλείεται να λανθάνει τέτοιο δημοσίευμα). Η μοναδική αναφορά που έχουμε εντοπίσει στο όνομα του Μόντη υπάρχει σε μια γραμματολογική επισκόπηση της νεοελληνικής λογοτεχνίας, που γράφτηκε γύρω στα 1960 από τον Αιμ. Χουρμούζιο· μιλώντας για την εξέλιξη της ποίησης κατά τη δεκαετία του 1950 κατονομάζει απλώς τους Μ. Αναγνωστάκη, Ν. Βραχίμη, Ν. Καρούζο, Κλ. Κύρου, Κ. Μόντη, Μ. Σαχτούρη, Ν. Φωκά, Ντ. Χριστογιαννόπουλο [=Χριστιανόπουλο] κ.ά. (*Νεώτερο Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό*, τ. Ζ', Αθήνα, Ήλιος, χ.χ.ε., σσ. σ. 1576). Ας προσέξουμε ότι ο Μόντης τοποθετεί τότε τα διηγήματά του πάνω από τα ποιήματά του. Είναι γεγονός ότι τα πρώτα ποιήματά του (πριν από τις *Στιγμές*) φαίνονται κάπως απλοϊκά και μάλλον κατώτερα σε σχέση με τα νεανικά διηγήματά του.

II. *Επιβιώσεις της «Ανεράδας»*. Η υπέροχη «Ανεράδα» του Β. Μιχαηλίδη, ίσως το πιο γοητευτικό ποίημα που γράφτηκε ποτέ στο κυπριακό ιδίωμα, εξακολουθεί να εμπνέει και σύγχρονους ποιητές και μάλιστα ιδιωματούχους ή λαϊκότροπους δημιουργούς. Εδώ θα σταθούμε σε δύο πρόσφατα παραδείγματα. Ο Παντελής Κακολής (γενν. 1933) δημοσίευσε στα *Μικροφιλολογικά* (τχ. 33, Άνοιξη 2013, σ. 68) το ποίημα «Πού τότες», το οποίο έγραψε έχοντας ως στιχουργικό πρότυπο την «Ανεράδα», με τη διαφορά ότι περιορίστηκε σε τέσσερις εξάστιχες στροφές, κρατώντας τους οκτασύλλαβους προπαροξύτονους και οξύτονους στίχους. Ο νεότερος Κυριάκος Ματθαίου (γενν. 1962) έγραψε το ομότιτλο ποίημα «Η Ανεράδα» σε ιαμβικό 15σύλλαβικό δίστιχο, το οποίο τιμήθηκε με έπαινο στο Β' Παγκύπριο Φεστιβάλ Λαϊκής Ποίησης (Λιοπέτρι, Αμμόχωστος, 18.9.2015) και περιλήφθηκε στην ομότιτλη έκδοση του Κοινοτικού Συμβουλίου Λιοπετρίου (2016, σ. 43). Και στα δύο ποιήματα επανέρχονται θεματικά μοτίβα από τη συνάντηση της εξωτικής νεράιδας με τον αυτοδιηγητικό ήρωα των κειμένων, ενώ στο ποίημα του Κ. Ματθαίου επανέρχονται αυτούσιες και μερικές λέξεις/εκφράσεις από το ποίημα του Μιχαηλίδη (*ανεράδα, ποταμοδικιάβασην, κλούθα μου κ.ά.*). Ίσως το πιο ενδιαφέρον και το πιο αξιοπερίεργο στην περίπτωση της νεότερης «Ανεράδας» είναι το γεγονός ότι ο Κ. Ματθαίου προχωρά πιο πέρα από τον Β. Μιχαηλίδη και ταυτίζει ρητά την Ανεράδα του με τη μούσα της ποίησης: «Τζι αράτσησα την ποια ένι στου νο μου την θαμπάδαν, / τζαι είπεν μου της ποίησης είμαι η ανεράδα». Με άλλα λόγια, ένας σύγχρονος λαϊκότροπος ιδιωματούχος ποιητής αναγνωρίζει στο πρόσωπο της ανεράδας του (ή ακόμη και στο ποιητικό του πρότυπο, την «Ανεράδα» του Β. Μιχαηλίδη) τη μούσα της ποίησης – προεκτείνοντας με τον τρόπο του την ερμηνεία που είχαν δώσει νωρίτερα δύο άλλοι κύπριοι ποιητές - κριτικοί, ο Γλ. Αλιθέρης και ο Κ. Π. Μιχαηλίδης. Θεωρούμε απίθανο να γνώριζε ο Ματθαίου τέτοιες φιλολογικές ερμηνείες. Μια διαφορετική συνομιλία με την «Ανεράδα» απο-

τελεί το ποίημα «Στην Ανεράδα του Β. Μ.» του Α. Κ. Τόφαλλου (γενν. 1943), Κύπριου της Αγγλίας, που δημοσιεύεται στο παρόν τεύχος.

III. Ο Κίμων Ε. Μαραγκός και το άφαντο *Maalésh*. Θα ήταν καλά να μάθουμε κάποτε περισσότερα πράγματα για τον Κίμων Μαραγκό-Kem (1904-1988), που σκιτσογράφησε με επιτυχία τον Καβάφη και άλλα πρόσωπα της αλεξανδρινής ζωής στα χρόνια του μεσοπολέμου, ενώ εξέδιδε στην Αλεξάνδρεια το γαλλόγλωσσο περιοδικό *Maalésh* (1924-1931), με δικά του σκίτσα και σημειώματα. Δυστυχώς το περιοδικό αυτό παραμένει άφαντο· μόνο ένα τεύχος του έχουμε δει στη βιβλιοθήκη του Ευγένιου Μιχαηλίδη (στο Ελληνικό Προξενείο στην Αλεξάνδρεια): πρόκειται για το τχ. 41 του πέμπτου έτους, που κυκλοφόρησε στις 12.10.1929. Παραδόξως δεν έχουμε εντοπίσει τεύχη του στο αιγυπτιακό τμήμα του Ε.Λ.Ι.Α. Όμως, δεν αποκλείεται το έντυπο αυτό να υπάρχει σε βιβλιοθήκες του εξωτερικού (λ.χ. στο Παρίσι ή στο Λονδίνο). Στο *Πανόραμα...* (Αλεξάνδρεια 1972, σ. 265) του Ευγένιου Μιχαηλίδη διαβάζουμε: «*Maalésh*. Είναι φύλλον σατυρικών και ευθυμογραφικών με έξυπνα σκίτσα. Εκδότης: Κεμ (=Κίμων Ε. Μαραγκός). Ιδρύθη εν Αλεξάνδρεια την 1 Νοεμβρίου 1924, και εξακολουθεί ο εκδότης του την σταδιοδρομίαν του ταύτην με μεγάλην επίδοσιν εις το Λονδίον. Ο Κεμ εδημοσίευσε το 1929 και 1930 διά το “Syndicat d’Initiative de la Ville d’Alexandrie” δυο ενδιαφέροντα προπαγανδιστικά φυλλάδια περί της πόλεως ταύτης». Στην επιφυλλίδα του «Ο ξεχασμένος σκιτσογράφος του ’40» (*Η Καθημερινή*, 26.10.2014) ο Γ. Ν. Αντωνιάκος δίνει ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τον άνθρωπο και σκιτσογράφο, αν και ορισμένες πληροφορίες θα πρέπει να ελεγχθούν και να τεκμηριωθούν: λ.χ. αλλού αναφέρεται ότι γεννήθηκε το 1907· όμως είναι δύσκολο να πιστέψουμε ότι ένας 17χρονος εξέδωσε το 1924 περιοδικό. Από την άλλη, σε συνομιλία του Μαραγκού με τον Αλ. Λιδωρίκη (εφ. *Απογευματινή*, 27.6.1970), αναφέρεται ότι ο πρώτος εξέδωσε το περιοδικό *Maalésh* σε εφηβική ηλικία. Αλλά μας λείπουν ακόμη πολλά και κυρίως το ίδιο το περιοδικό του, για να μπορέσουμε να σχηματίσουμε μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα για τον άνθρωπο και το έργο του. Μεταφέρουμε εδώ μια αυτοπροσωπογραφία του Κεμ, που δημοσιεύτηκε αρχικά στο περ. *Maalésh* (1924).

Κίμων Ε. Μαραγκός
Αυτοπροσωπογραφία

IV. Αλιθέρσης και Γρίβας. Με αφορμή πρόσφατο δημοσίευμα του Κώστα Νικολαΐδη [«Ο Γλαύκος Αλιθέρσης (1897-1965), ο Γεώργιος Γρίβας (1897-1974) και η Προσημαρτυρία (1958)», *Άνευ* 58 (Ανοιξη 2016) 32-37], ας σημειωθεί εδώ ότι στην αλεξανδρινή εφ. *Ταχυδρόμος* (8.11.1959, 28.2.1960, 6.3.1960 και 16.10.1960) υπάρχουν τέσσερις μαρτυρίες, με πληροφορίες για τη σχέση του ποιητή με τον αρχηγό της ΕΟΚΑ και ιδρυτή της ΕΟΚΑ Β' (ας μην το ξεχνάμε αυτό, όταν μιλάμε για το «δίσεκτο 1974» και γενικά για το Κυπριακό). Από τον Νοέμβριο του 1959 και κατά τη διάρκεια του 1960, έγιναν προσπάθειες να διοργανωθεί στην Αθήνα μια τιμητική εκδήλωση για τον Αλιθέρση, με πρωτοβουλία της Αλίκης Νικολαΐδου και με τη στήριξη του ίδιου του Γρίβα. Ο τελευταίος προσφέρθηκε να προσκαλέσει τον τιμώμενο συμπατριώτη του στην ελληνική πρωτεύουσα. Επίσης δίνεται η πληροφορία ότι ο Αλιθέρσης ήταν συμμαθητής του Γρίβα. Τελικά η εκδήλωση δεν πραγματοποιήθηκε, γιατί δεν έγινε ο κατάλληλος συντονισμός.

V. Η γνωριμία μου με τον ποιητή Γιώργο Φάνο. Το καλοκαίρι του 1974, όταν τα κύματα των εκτοπισμένων της τουρκικής εισβολής πλημμύρισαν όλη την ελεύθερη Κύπρο, υπηρετούσα στην Υπηρεσία Μερίμνης μαζί με πολλούς άλλους δημοσίους υπαλλήλους. Στη μακρινή Πάφο είχαν καταφύγει λιγότεροι πρόσφυγες. Ένα απόγευμα είδα να μπαίνει στο γραφείο μου ένας ψηλός, καλοβαλμένος άντρας, ντυμένος στα ναναριανά χρώματα, με μια εντυπωσιακή, νεότερη γυναίκα να κρατιέται στο μπράτσο του. Αυτός ο άνδρας δεν φώναζε, δεν απαιτούσε· χαμογελούσε ευγενικά και μιλούσε ευγενικά και χαμηλόφωνα. Εντυπωσιάστηκα. Από πού έπεσε ένας τέτοιος άνθρωπος, απόρησα κι εγώ σαν τον Αντώνη Ηλιάκη. Ήταν ένας ιππότης από το παρελθόν; Όχι, ήταν ένας ωραίος κι αληθινός άνθρωπος, ένας ποιητής, όπως μου αποκάλυψε στην κουβέντα μας. Ένας ... τρελός γιατρός, όπως τον αποκαλούσαν στο Βαρώσι, αφού την ώρα που οι άλλοι γιατροί πλούτιζαν, αυτός εξέταζε δωρεάν τους φτωχούς και τους αγόραζε κάποτε και τα φάρμακα, *βάζοντας ενέχυρο το χρυσό του ρολόι.*

Από τότε συνδεθήκαμε οικογενειακά κι ανταλλάξαμε επισκέψεις. Του άρεσε να μιλά για την ποίηση, να απαγγέλλει ποιήματά του, και ήταν απόλαυση να τον ακούς. Τα θυμόταν απ' έξω και κάποτε μου τα έγραφε. Όμως σε κάποιο στάδιο έχασε τη φωνή του· πιστεύω πως ήταν γι' αυτόν πολύ οδυνηρό, αφού η γλώσσα ήταν η δύναμή του. Οι επαφές του με τον υπόλοιπο κόσμο αραιώσαν. Ακολούθησε μια μετάθεσή μου και από τότε τον έβλεπα πολύ σπάνια. Θεωρώ αυτή τη γνωριμία από τις πιο σημαντικές της ζωής μου. Ήταν σπάνιος, ήταν διαφορετικός· αγαπούσε σαν παιδί και αναλωνόταν για τους φίλους του μα και για αγνώστους που τον χρειάζονταν, χωρίς καμιά υστεροβουλία. Χαίρομαι που υπήρξε φίλος μου και λυπούμαι για όλη την κακοτυχία που του επιφύλαξε η ζωή. Όμως ευτύχησε στο τέλος κοντά στην Βασούλα, την βασιλίσσά του, όπως την αποκαλούσε, σύντροφο του για τα είκοσι παρηγορητικά και ευτυχημένα χρόνια που έζησε κοντά της.

Υ.Γ. Από ό,τι έμαθα πολύ αργότερα, ήταν τρισέγγονος του δραγουμάνου Χατζηγεωργάκη Κορνέσιου, αλλά δεν το ανέφερε ποτέ.

Μυριάνθη Παναγιώτου

VI. Ποιήματα του Γιάννη Μηναδάκη για την Κύπρο. Ο Κρητικός Γιάννης Μηναδάκης (γενν. 1938) εξέδωσε στα νεανικά του χρόνια μια ποιητική συλλογή (*Ποιήματα 1956-1963*, Νέα Υόρκη 1964), στην οποία περιλαμβάνονται έξι ποιήματα για την Κύπρο, τέσσερα ολιγόστιχα και δύο εκτενέστερα, όλα εμπνευσμένα από τον κυπριακό απελευθερωτικό Αγώνα του 1955-59. Τα πιο εκτεταμένα, «Ο Λυράρης» και «Αυξεντίου», είναι αφιερωμένα στη μνήμη του Ευαγόρα Παλληκαρίδη και του Γρηγόρη Αυξεντίου, αντίστοιχα. Στα ποιήματα αυτά χρησιμοποιεί σταθερά τον ιαμβικό δεκαπεντασύλλαβο στίχο και αξιοποιεί θεματικά και εκφραστικά μοτίβα του δημοτικού τραγουδιού αλλά και το ποιητικό παράδειγμα του Σολωμού, για να εξυμνήσει τη θυσία των δύο ηρώων. Μεταφέρουμε εδώ τους τελευταίους στίχους του «Λυράρη», στους οποίους συντελείται η αποθέωση του 17χρονου ήρωα-λυράρη, που θυσιάζεται για να ζήσει μια ελεύθερη ζωή:

*Έσβησ' ο νιος κάποιαν αυγή και τάφηκε μαζί του
η λύρα, η μόνη συντροφιά που πάει κι αυτή στον Άδη.
Χαρά στον Άδη θα γενεί, μεγάλο πανηγύρι.
Νέος λυράρης έρχεται τα νέα να πει τραγούδια!*

*Έτσι γοργόσβησε η ζωή του νυχτοτραγουδιάρη,
μα εκείνοι που περάσανε κάποιο πρωί απ' το μνήμα
– ήτανε κλέφτες κι ήρωες – είπαν πως είδαν θάμα:
Από το μνήμα υψώνονταν μια κόρη λαμπροφόρα·
ήταν θεά, ήταν άνθρωπος, δεν ήξεραν να πούνε·
μα ο καπετάνιος ο τρανός, ο κλέφτης μες στους κλέφτες,*

την αντηλιά απ' τη λάμψη της διώχνοντας με το χέρι
τη γνώρισε τη λυγερή και ποθογένη κόρη.
Ήταν εκείνη η Λευτεριά που 'βγαινε απ' το μνήμα.
Έλυσ' ο νιος τα μάγια της και ζουν μαζί στον τάφο.

VII. Μια γλωσσολογική αναδίφηση για το ρήμα «παουρίζω». Μελετώντας τα Μικροφιλολογικά και συγκεκριμένα το τχ. 13 της Άνοιξης του 2013, θα ήθελα να παρατηρήσω τα παρακάτω σχετικά με την ετυμολογία και ερμηνεία του ρήματος «παουρίζω» της κυπριακής διαλέκτου. Και αυτά ως συμπλήρωμα στα όσα έγραψε ήδη ο αείμνηστος Σάββας Παύλου, την άποψη του οποίου τείνω να αποδεχτώ: α) Ας σημειωθεί αρχικά ότι στα Κυπριακά του Αθανάσιου Α. Σακελλάριου (τ. Β', Η εν Κύπρω γλώσσα, Αθήνα 1891), στο λήμμα βαουρίζω και παουρίζω, σ. 484, δίνεται η ερμηνεία: «βαβίζω ως τον σκύλλον, πρτ. εβαούριζα, αόρ. εβαούρισα – επόνεν τ' αμμάτια της κη εβαούριζεν 'σάν τον σκύλλον 'πού ταις κενταίσι – ίντα λολής παουρίζεις έτσι, βρα. Ενταύθα το π ενηλλάγη προς το β». Εξάλλου, στο ίδιο έργο στη σ. 714, στο λήμμα παουριστά (επίρ.) δίνεται η ερμηνεία: «μετά φωνής αλώπεκος ή σκύλλου, ήτοι αλωπεκιστί ή κυνιστί» και στο λήμμα παουριστός δίνεται η ερμηνεία «ο φωνάζων ως η αλώπηξ ή ο σκύλος». β) Εκτός από τις αναφορές του Σ. Παύλου και άλλων μελετητών (των Ξ. Φαρμακίδη, Κ. Χατζηγιάννου και Ρ. Παπαγγέλου) σχετικά με την ερμηνεία του παουρίζω, τείνω να αποδεχτώ την πρόταση του πρώτου, ότι το ρήμα αυτό δυνατό να έλκει την καταγωγή του από την ιταλική λέξη *raura*, που σημαίνει φόβος, τρόμος, ανησυχία (βλ. το σχετικό αυτήκοο περιστατικό που αναγράφεται στο άρθρο του ιδίου), που κατάγεται από το λατινικό ρήμα *raueo* = δέδια, φοβούμαι, απαρέμφατο *ravere* = με συνέχει ο φόβος (βλ. *Λεξικόν λατινοελληνικόν, το μεν πρώτον συνταχθέν υπό Ενρίκου Ουλερίχου, το δεύτερον επεξεργασθέν και πλουτισθέν λέξεσι και σημαινομένοις υπό Στεφάνου Κουμανούδη, Αθήνα 1854, σ. 586*). γ) Συνδυάζοντας λοιπόν την ερμηνεία που δίνει ο Σακελλάριος και την πρόταση του Σ. Παύλου, τείνω να αποδεχτώ τη θέση του τελευταίου, λαμβάνοντας υπόψη το πώς χρησιμοποιείται σήμερα η λέξη στο ζωντανό προφορικό ιδίωμα.

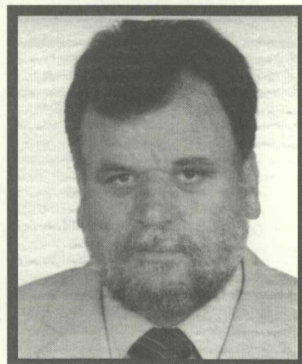
Κώστας Παπαπαναγίδης

Σ. Σ. Για το ίδιο θέμα βλ. και τη διαφορετική ετυμολογική ερμηνεία του Κ. Γ. Γιαγκουλλή, ο οποίος ετυμολογεί το παουρίζω από το τουρκ. *bağırnak*: φωνάζω, σκούζω (Θησαυρός της μεσαιωνικής και νεότερης κυπριακής διαλέκτου, Λευκωσία 2014, σ. 380).

VIII. Διορθώσεις. Η συγγραφέας Μαρία Πυλιώτου μάς πληροφόρησε ότι άλλοι δύο από τους ανθολογούμενους ποιητές στην έκδοση *Εκατό σονέτα Κυπρίων* (επιμ. Α. Παπαλεοντίου - Α. Γαλάζης, Μικροφιλολογικά Τετράδια 20, Λευκωσία 2015 [=2016]) δεν βρίσκονται πια στη ζωή: Πρόκειται για τους Τίτο Μπάττη (1927-2008) και Στύρο Παπαγεωργίου (1940-2014). Ευχαριστούμε την κυρία Πυλιώτου και τον ποιητή Μπάμπη Αναγλωτό για τις πληροφορίες τους.

Στην ίδια έκδοση θα πρέπει να διορθωθεί ο δεύτερος στίχος στο σονέτο του Α. Κ. Τόφαλλου «Οδυσσεάς» (σ. 50) ως εξής: *κι ας είμαι ναναγός στο κύμα απάνω*.

ΙΧ. Σάββας Παύλου (1951-2016). Ύστερα από τον Φοίβο Σταυριδή, έφυγε πρόωρα από κοντά μας ένα δεύτερο μέλος της Ιδρυτικής Επιτροπής των Μικροφιλολογικών, ο ξεχωριστός φιλόλογος και συγγραφέας, φίλος και συνεργάτης Σάββας Παύλου. Μαζί με το επόμενο τεύχος του περιοδικού μας, θα κυκλοφορήσει τον Μάρτιο ένα αφιέρωμα στη μνήμη του. Όσοι ενδιαφέρονται μπορούν να καταθέσουν ως το τέλος του τρέχοντος έτους μαρτυρίες και μελέτες για τον άνθρωπο και το έργο του.

Μιτσικούρδικη Ωδή στην Ηγερία της Κύπρου

Η Νάσα του Πατάπιου, πόν' βέρα Καρπασίτα,
της ποίησης της λυρικής εδεύτην dolce vita.

Μερόνυχτα στη Βενετιάν βουτά μες στα κανάλια
ξυπνώντας με το χάραμαν ερωτικά σουραύλια.

Α Νάσα Καρπασίτισσα, θαλάσσου ανεμώνη,
άμα χορεύεις το τανγκό, ο νους μου πιον μαγκώνει.

Α Νάσα Καρπασίτισσα, του ουρανού ανεμώνα,
θωρώντα σε 'νεσταίνουμαι κι αθθιώ μες στον χειμώνα.

Α Νάσα Καρπασίτισσα, φφόρον - 'δέ κατωτέρω -
αντάν φανείς, τούτ' η καρδιά χορεύγ' ένα bolero.

Α Νάσα Καρπασίτισσα, ανθέ του γλυκανίσσου,
διαβαίνεις κι αντικόβγουν σε αύρες του Παραδείσου.

Α Νάσα, ρα Καρπασιτού, φέρνεις μου σκοτοδίνην,
για λό(γ)ου σου αρκάζουμαι βάλιουμ κι ηρώνην.

A. K. H. (Ντελικάτος θαυμαστής)

8

Τα κουπάθκια

Αντάν ερέσσαν τα κουπάθκια
τζαι οι κουέλλες ούλλες ὄσυφτές,
αφρός της θάλασσας θαρκούμουν ήτουν
τζαι ποταμός οπού τζυλά,
ήτουν σαν έρεσσαν το σιόνιν,
μια μελωδία τα καμπανούθκια,
ἴλια φκιολιά, ἴλια λαούτα,
τζαι ο βοσκός με το πιθκιαύλιν
ετράβαν τα κατά την μάντραν.
Τζι έρεσσαν με το καπριολίν του
τζι έρεσσαν με τες φοράες,
αφέντης ήλιος ο βασιλιάς.
Τζι άρπασσαν φωθκιάν η δύση,
τζι άρπασσαν φωθκιάν το χώμαν,
τζι άρπασσαν φωθκιάν η καρδιά μας

τζαι 'ποκρατεί ώς τα τωρά·
τζι ύστερα 'φκαίννασιν τζαι τ' άστρα.
Παθκιάν παθκιάν τζείν' τα χωράφκια
ξέρω τα τζαι παρπατώ τα
με βροσθήν τζαι με λιοπύριν·
πάω τζι έρκουμαι 'πού τότες
τζι είμαι τζειμαί με τα κουπάθκια.
Είμαι τζειμαί αντάν γαλεύκουν
τζαι στον γιαλόν αντάν τες λούννου
τζι είμαι τζαμαί με τους βοσκούς,
άμαν παχτώννουσιν τα 'ποστρασύθκια,
τζαι πάω τζι έρκουμαι με τα κουπάθκια.

Σωτήρης Π. Βαρνάβας

Στην Ανεράδα του Β. Μ.

Ἦτουν ο Πλάστης ἴθκιασερός
ύστερα πῶκαμεν την γην
τῆι τ' ἄστηρ τῆι τον ουρανόν,
τῆι ἕκατσην να ξιποσταθεί.
Ἰστερον εβαρέθηκεν
τῆι εθκιαλοῖστην νακκουρίν·
θέλει ποσκόλιον μιας λοῆς
να περιπαῖζει τον τῆιαιρόν.

Ἐφτυσεν μες στην φύοχταν του,
ἔπιασεν χώμαν ἴπου χαμαί
– παλιά του τέχνη κῶσσινον –
εζύμωσεν λλίον πηλόν
τῆι ἕκαμεν μιαν παραλλαγήν
ἴπου τ' ἄλλα που ἴκαμεν πριχού.
Ἐπιασεν μιαν αντζέλισσαν,
μιαν ανεράδαν, ξωτικόν,
τῆι εφύσησεν της την πνοήν.
Είδεν την τῆι εχασκιάστηκεν
τῆι ανάδοξεν του που ἴκαμεν
τούτον το ζῶθκιον ζωντανόν.
Τῆι τῆιείνη η πολλοπάτητη
ἔπαιξεν τ' αμματόφυλλα,
εσούστην, ἴμιλλογέλασεν,
τῆι ἔμεινεν τῆιείνος ξιστηκός.
Λαλεί της: «ἴεν κάμνεις για με,
φύε πριχού να κολαστώ·
εσοῦ ἴσαι πῶξω ἴπου δαμαί».
Τῆι δείχνει με το ἔερην του
στην Ανεράδαν τῆι λαλεί:
«Θωρεῖς τον τῆιείνον κάτω τῆι
που χάσσει, θκιαλοῖζεται;»
Τῆιείνη λαλεί του: «Μα καλό!»
«Πῆαινε, καρκιοφλόα τον».

Τῆι τῆιείνη, γοιον την αστραπήν,
μ' ἔναν λιγκούριν ἕκατσην
μες στου Βασίλη την αυλήν.
Τῆιείνος αντζελοσσίαστηκεν,
άννοιξεν βρύση μέσα του,
ἴξιείλισεν του την ψυήν
τῆι ἕκαμεν την καρτούλλαν του
να τρέμει κῶρτα στο φκιολίν,
σγοιαν ἴντζῆζει το δοξάριν.
Τῆι ἄφηκεν την τῆι επέτασεν,
μια πεταλλούα πλουμιστή
με τα φτερά του νου του.

A. Κ. Τόφαλλος

αθθιώ (αθκιώ): ανθῆζω
(α)θκειασερός: αργόσχολος
αμματόφυλλα: ματόκλαδα
αναδῶχνει μου: αλλάζω ιδέα
ανεράδα: νεράιδα
αντάν: ὅταν
αντζέλισσα: αγγελόμορφη
αντζελοσσίάζουμαι: ξαφνιάζουμαι
αντικῶβγω: φράζω το διάβα
αρκάζουμαι: χρειάζουμαι
αρπάσσω φωθκιάν: φλέγουμαι
ἄστηρ: αστέρια
γαλεύκω: αρμέγω
γοιον, σγοιαν: ὅπως
δαμαί: ἐδῶ
ἴδέ: δεξ
εδεύτην: εγεύθηκε
ζῶθκιον: ζῶδιο, ξωτικῶ
θαρκούμαι: θαρρῶ
θκιαλοῖζουμαι: συλλογίζουμαι
καμπανούθκια: κουδούνια
καρκιοφλοῖζω: πληγῶνω βαθιά
κῶρτα: χορδή
κουέλλα: πρόβατο
κουπάιν: κοπάδι
λιγκούριν: ἄμμα
λλιον: λίγω
λούννω: λούζω
μιλλογελῶ: χαμογελῶ ελαφρά
μιτσκιούρδικη: μικρούτσκικη
νακκουρίν: λίγω
ἴνεσταίνουμαι: ανασταίνουμαι, ανα-
ζωογονοῦμαι
ἴντζῆζω: αγγίζω
ξιποστέκουμαι: ξεκουράζουμαι
ξιστηκός: εκστατικῶς
παθκιά: βῆμα
παχτώννω: νοικιάζω, εκμισθῶνω
περιπαῖζω: ξεγελῶ
πιθκιαῦλιν: φλογέρα
πλουμιστή: στολισμένη, με σχέδια
πολλοπάτητη: τετραπέρατη
ποσκόλιον: απασχόληση
ἴποστρασύθκια: υπολείμματα ἀπό
θερισμένα στάχια
πριχού: προτοῦ
ρέσσω: περνῶ
ἴλια: χῆλια
ἴόνιν: χόνιν
ἴσυφτός: σκυφτός
τῆιειαμαί: ἐκεῖ χάμω
φῶρον: ἄνθος
φκιολίν: βιολί
χαμαί: χάμω
χασκιάζουμαι: ξαφνιάζουμαι
χάσσω: χάσκω

Mahmud Sersawi

Χίλιες καλημέρες, Yarmouk

Έφυγαν; Άφησαν το σκίρτημά τους στο παράθυρο,
τον καφέ τους στο μπαλκόνι,
το βήμα τους στον δρόμο;
Έχουν απομείνει από τις ψυχές τους
αρκετά για την επιστροφή τους;

.....
Χίλιες καλημέρες, Yarmouk...

Εδώ είναι το ατύχημά μας; Τί λέμε στους αδελφούς μας;

Να δίνουμε το αίμα μας τροφή στους λύκους
που μας βομβαρδίζουν;

Να μοιραζόμαστε την αγάπη, τη λαχτάρα,
αυτήν που είχαμε στα πρώτα μας όνειρα;

Ή πιστεύουμε πως ο θάνατος είναι η εικόνα μας;

Χίλιες καλημέρες, Yarmouk...

Αφήσαμε τα ποιήματά μας...

Και ξηραίνονται τα γράμματα του ανέμου
μες στα φυλλοκάρδια μας.

Μας περικύκλωσαν αυτά που είναι μέσα μας.

Το αδελφί που μοιράζεται μαζί μου το ψωμί μάς συγκινεί.

Δεν μετανιώσαμε.

Τί είπαμε στη μητέρα που αναπνέει αίμα;

Δεν θα επιστρέψουμε!

Ποιος πουλά τις ελπίδες μας να ζήσουμε;

Ποιος πουλά τα τραγούδια μας;

Ποιος κουβάλησε τους κρατούμενους,

που είναι τα δάκρυα της καρδιάς μας;

Μην ξεχάσετε και μη συγχωρήσετε!

Μη θυσιάσετε τα νιάτα μας στον βωμό,

θα ξαναγεννηθούμε όπως θέλουμε.

Θα ξαναγεννηθούμε από τις χαινουσες πληγές,

θα ξαναγεννηθούμε από τη δίψα του αλατιού.

Θα ξαναγεννηθούμε, και ας υπάρχουν δεισιδαιμονίες.

Θα ξαναγεννηθούμε ακριβώς όπως ήμασταν!

Θα ξαναγεννηθούμε!

Χίλιες καλημέρες, Yarmouk... χίλιες καλημέρες!

Μετάφραση: Ναμπίλ Ιμπραχίμ

Σημείωση: Ο ποιητής Mahmud Sersawi (γενν. 1965) είναι Παλαιστίνιος της Συρίας. Σήμερα ζει στην Κύπρο, όπως και ο μεταφραστής του ποιήματος, ο Nabeel Ibraheem (γενν. 1975). Στον προσφυγικό καταυλισμό Yarmouk, στα δημοτικά όρια της Δαμασκού, ζούσαν από το 1957 παλαιστίνιοι πρόσφυγες, που ανέρχονταν σε 114 χιλιάδες περίπου το 2004. Εκεί έγιναν σκληρές μάχες κατά τη διάρκεια του εμφυλίου στη Συρία. Το 2015 ζούσαν στον καταυλισμό Yarmouk μόλις 18 χιλιάδες κάτοικοι, που βρίσκονταν στην εμπόλεμη ζώνη, ανάμεσα στις δύο αντιμαχόμενες παρατάξεις, και υφίσταντο τα δεινά του πολέμου.